

વર્ષ ૮ | સળંગ અંક ૪૩ | ઓગસ્ટ ૨૦૨૦

ભોળાભાઈ પટેલનાં પ્રવાસપુસ્તકો

આપણા એક પ્રથિતયશ સર્જક અને વિવેચક ભોળાભાઈ પટેલનાં પ્રવાસ-નિબંધનાં ૧૨ પુસ્તકો એમની ૮૭મી જન્મજયંતિના અવસરે એક સાથે ઈ-પ્રકાશિત કરતાં અમે આનંદ અનુભવીએ છીએ.

સંપ્રયજ્ઞ

સાંપ્રત સાહિત્ય-વિચાર-જગતની ઝલક આપતું સામયિક

સંપાદક : રમણ સોની

એકત્ર ફાઉન્ડેશન

અધ્યક્ષ : સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર

મુદ્રિત સાહિત્યનું વીજાણુ સાહિત્યમાં રૂપાંતર અને વિસ્તાર ગંખતી સંસ્થા

સંચયન

પ્રારંભ: ઓગસ્ટ, 2013

સંપાદક : રમણ સોની

18 Hemdeep Society, O P Road, Vadodara • phone: 91-9228215275 • email ramansoni46@gmail.com

પ્રકાશક : અતુલ રાવલ

608 Poplar St., Durham, NC 27703 - USA, phone: 704-756-1325 • email : atulraval@ekatrafoundation.org

તંત્ર-સંચાલક : રાજેશ મશરુવાળા

email : mashru@ekatrafoundation.org

- મુદ્રણ-અંકન (ટાઇપસેટ): મહેશ ચાવડા
- ડીઝાઇન અને નિર્માણ : અતુલ રાવલ
- લેઆઉટ - પરિકલ્પના : રમણ સોની

અમારી વેબસાઇટ:

www.ekatrafoundation.org

<https://ekatra.pressbooks.pub>

આ વેબસાઇટ પર અમારાં વી-પુસ્તકો તથા
'સંચયન'નાં તમામ અંકો વાંચી શકાશે.

- વીજાણુ સામયિક 'સંચયન' દર બે માસે ફેબ્રુઆરી, એપ્રિલ, જૂન , ઓગસ્ટ, ઓક્ટોબર અને ડિસેમ્બરની છેલ્લી તારીખોમાં પ્રકાશિત થાય છે.
- 'સંચયન' માટેનાં લખાણોની પસંદગી સંપાદક દ્વારા, મુદ્રિત ગુજરાતી સામયિકો અને ગ્રંથોમાંથી જ કરવામાં આવે છે. એ રીતે એ વી-ડાયજેસ્ટ સામયિક છે. ઉપરાંત તેમાં પસંદ કરેલી કૃતિઓનું પઠન-ધ્વનિઅંકન તેમજ ચિત્રકળાકૃતિઓ પણ મૂકવામાં આવે છે.
- 'સંચયન'માં પ્રકાશન માટે પસંદ કરેલી કૃતિઓના લેખકો – ચિત્રકારોની સંમતિ લેવામાં આવે છે.
- Navigation: અનુક્રમમાંના કોઈપણ લખાણ પર સીધા જ જવું હોય તો અનુક્રમમાંની તે વિગત પર ક્લિક કરશો.

સંચયન ૪૩ // ઓગસ્ટ ૨૦૨૦

સંપાદકનું કથન ૦ જલતરંગી વર્ષા ૦૦ રમણ સોની

કવિતા ૦ કાવ્યસપ્તક ૦૦ સ્નેહરશ્મિ

વાર્તા ૦ એક પ્રશ્ન ૦૦ દ્વિરેફ

કાવ્ય ૦ એક વેલ જોઈ મેં એવી ૦૦ ચન્દ્રકાન્ત શેઠ

નિબંધ ૦ ઘરની વિદાય ૦૦ મીના દવે

હાસ્યલેખ ૦ ક્રિયડનું કાવ્ય ૦૦ નં પ્રં બૂચ

ગઝલ ૦ તો આવો ૦૦ હર્ષદ ત્રિવેદી

વાર્તા-અનુવાદ ૦ વિચિત્ર માણસ ૦૦ ચેખવ; અનું અનુપમ ભટ્ટ

મધ્યકાલીન કાવ્ય ૦ વનમાં તે મેલી મુને એકલી ૦૦ મહમદશા

ગ્રંથપરિચય ૦ બે પુસ્તકો ૦૦ રમણ સોની

લેખ ૦ ગાંધીજી અને વિનોબા ૦૦ વિનોબા ભાવે, નરહર કુરંદકર, અનું મંજુ ઝવેરી

કચ્છી કાવ્ય ૦ આંસુનો વરસાદ ૦૦ વિશનજી નાગડા, અનું રમણીક સોમેશ્વર

‘એકત્ર’નો ગ્રંથ-ગુલાલ ૦૦ ભોળાભાઈ પટેલનાં પ્રવાસપુસ્તકો

‘વીરક્ષેત્ર વડોદરું, ગુજરાતમધ્યે ગામ’ – પ્રેમાનંદ

સમગ્ર ગુજરાતમધ્યે ધોધમાર વરસાદ વરસી રહ્યો છે પણ અમારા આ વીરક્ષેત્રમાં તો હજુ વરસાદ જાણે ચાળણીમાંથી પડી રહ્યો છે. એ આક્રમક નથી, જાણે કે ઘરના એક સભ્ય જેવો છે – ઘડીક બહાર જાય ને પાછો આવે. એનો અવાજ ઘરમાં હરફર કર્યા કરે છે. પ્રભાત-ફેરી (મોર્નિંગ વોક) અને સંધ્યા-ફેરી (ઈવનીંગ વોક) બહુ જ અનિયમિત થઈ ગયાં છે. ઘરની બહાર ચાલવા નીકળીએ ને એ છૂપોછૂપો આછોઆછો વરસતો હોય. એટલે જ્યારેજ્યારે એ અટકેલો હોય ત્યારેત્યારે ઝાંપાબહાર જરાક ટહેલી લેવાય. પરિણામે, પ્રભાતોત્તર ફેરી, મધ્યાહ્ન ફેરી, મધ્યાહ્નોત્તર ફેરી, સંધ્યોત્તર ફેરી – એવાએવા પ્રકારો અમે વિકસાવ્યા છે. પણ વરસાદ જરા અળવીતરો તો ખરો જ. થોડુંક ચાલ્યા નથી કે પાછો આવી ચડે ને કહે, ‘ગૃહ-સ્થ’ જ થઈ રહ્યો.

કોરોનાજી શેરીબહાર જવા દેતા નથી, પણ આ મેઘજી તો ઘરના દરવાજા બહારેય નીકળવા દેતા નથી! અને પોતે સ્મિત કરતાકરતા, આછું ગીત ગણગણતા ઘરબહારના રમણીય પ્રદેશોમાં વિહાર કરતા રહે છે. હું બારીની બહાર જોઈ રહું છું – મારા એ આનંદની પણ એ જાણે મજાક કરતા રહે છે.

દક્ષિણ ગુજરાતી મિત્રો ફોન પર કહે છે કે સૂરજને જોયે તો ઘણા દહાડા થઈ ગયા. પણ અમારા અહીંના સૂરજજી તો સખણા રહેતા નથી – ‘સૂર છુપે નહીં બાદલછાયો’ એ શૌર્યગાથા જેવી છટાથી નહીં, પણ તકનો લાભ લઈને, છુપાઈ રહીને પણ ખાસ્સો અજવાસ પાથરી દે ક્યારેક. કહે છે, ‘હું દેખાતો નથી, પણ છું ખરો.’ ક્યારેક વાદળનું છપ્પર ફાડીને બહાર આવી જાય અને વિજયી સ્મિતપૂર્વક ને વિનયપૂર્વક જરીક રેલાઈ જાય સર્વત્ર. જુએ કે પશ્ચિમ બાજુ તો વરસાદ આછોઆછો ફેલાઈ રહ્યો છે. આ જુગલબંદીની પણ મજા અમારે તો.

રાત્રે વરસાદ જલતરંગ બજાવે છે. સૂવાની તૈયારી કરતા હોઈએ, ચોપડી બાજુએ મૂકી, લાઈટ બંધ કરીને પડ્યા હોઈએ ને વરસાદનું નિદ્રા-પ્રેરક સંગીત શરૂ થાય. બહાર શેડ કરેલો છે એ પ્લાસ્ટિકના છાપરા પર એનો ગતિ-વેગ ને ગતિ-લય સંભળાય છે, બલકે મહેસૂસ થાય છે. બહુ પડેલો ત્યારે તો રાતે પણ ચોકમાં એનું તાંડવવત્ નૃત્ય સંભળાતું. પણ અમારો આ ઘરેળુ વરસાદ તાનમાં આવીને એવા ધમ-પછાડા કરતો નથી, બસ મંદ્ર સૂરે એની તાન છેડ્યે જાય છે. જળનું આ જલતરંગ સાંભળતાંસાંભળતાં પડ્યા રહેવાની ને ક્રમશઃ નિદ્રાવશ થવાની સાહ્યબી છે... મોડી રાતે એકબે વાર ઊંઘ ઘડીક ઊડી જાય ત્યારે પણ એ જલતરંગ સતત ચાલતું હોય કાં તો વિરામનો શાન્ત રવ સંભળાતો હોય...

○

‘સુબહા હોતી હૈ શામ હોતી હૈ; જિંદગી યૂં તમામ હોતી હૈ.’ એવી સ્થિતિ છે. વાંચો-લખો-ફિલમજુઓ-ફોનકરો-ખાઓ-પીઓ-ઊંઘો-નહાઓ-(ત્યારે)ગાઓ-નાચો... એમ અનેક પ્ર-વૃત્તિ-રત રહો તોય જાણે સમયને મારવા માટે એ બધું થતું હોય એવી ફિલિંગ થાય છે. કેમ?

તો કે મૂળે રખડપ્રવાસી જીવ. પગ તળે ભમરી. ‘આ વર્ષે ક્યાં જઈશું, ક્યાં જઈશું’-ની યોજનાઓ થતી, જતાં પહેલાં નકશાઓમાં ટહેલી લેવાતું, ટિકિટો બુક થઈ ગયાની શ્રીલ થતી, મિત્રોના ફોન ધણધણતા – ને જ્યાં જવાનું છે તેનાં ન જોયેલાં રમ્યરમ્ય સ્થાનો પહેલાં તો વાક્રપ્રદેશમાં જ ખૂંટી વળાતાં... એ બધું જાણે આ વરસે તો ખલ્લાસ!

એટલે આ જકડાઈ ગયાનો અનુભવ થાય છે.

એમાંથી આ વરસાદ જ શું મુક્ત કરશે? હા, ઘરમાંથી પણ આ આકાશ તો હાથવગું જ છે. એ નીચે ઊતરી આવ્યું છે એ ઊંચકી લેવા જ હશે. આજે સવારે પૂર્વ આકાશમાં ગુલાબી ઝાંચ દેખાઈ હતી. એ કોઈ પર્વત પરના સૂર્યોદયનો સંકેત આપે છે. એ સંકેત પ્રવાસયોગનો પણ હોય...

વાદળ વિખરાય એની રાહ જોતાંજોતાં વર્ષાના જલતરંગને માણી રહ્યો છું.

રમણસોની

ગાંધીયુગના લેખક 'સ્નેહરશ્મિ' (ઝીણાભાઈ રતનજી દેસાઈ, જ. ૧૬.૪.૧૯૦૩ – અવ. ૬.૧.૧૯૯૧) મુખ્યત્વે કવિ. શરૂઆતમાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં ઇતિહાસના અધ્યાપક, પછી જાણીતી શાળા ચી.ન.વિદ્યાવિહાર(અમદાવાદ)માં નિવૃત્તિ સુધી આચાર્ય – ને મહત્ત્વના કેળવણીકાર; ઉત્તમ શિક્ષક તરીકે રાષ્ટ્રપતિ એવોર્ડ એમને મળેલો. કવિ તરીકે રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક પ્રાપ્ત થયેલો.

કવિ તરીકે વિશેષ પ્રતિષ્ઠિત થયા જાપાની કાવ્યપ્રકાર હાઈકુના ગુજરાતીમાં પ્રારંભક અને વિપુલ સર્જક તરીકે – એમના સાત કાવ્યસંગ્રહોમાં ત્રણ હાઈકુસંગ્રહો છે. પછી 'સકલ કવિતા'(૧૯૮૪)માં એમનાં સર્વ કાવ્યો સમાવાયાં.

કવિતા ઉપરાંત 'ગાતા આસોપાલવ'(૧૯૩૪) વગેરે આઠ વાર્તાસંગ્રહો, 'અંતરપટ' નવલકથા, 'મારી દુનિયા' વગેરે ત્રણ ગ્રંથોમાં આત્મકથા ઉપરાંત વિવેચન પણ એમણે લખ્યું છે. ઉમાશંકર જોશી સાથે તૈયાર કરેલાં ગુજરાતી વિષયનાં નમૂનેદાર શાળા-પાઠ્યપુસ્તકો પણ એમનું મહત્ત્વનું યોગદાન છે.

૧

કોણ રોકે!

આ પૂનમની ચમકે ચાંદની,

એને કોણ રોકે!

કાંઈ સાયર છલક્યા જાય

કે એને કોણ ટોકે!

આ આષાઢી વરસે મેહુલો,

એને કોણ રોકે?

કાંઈ પૃથિવી પુલકિત થાય,

કે એને કોણ ટોકે!

આ વસન્તે ખીલતાં ફૂલડાં!

એને કોણ રોકે?

કાંઈ ભમરા ગમ વિણ ગાય,

કે એને કોણ ટોકે!

આ આંબે મ્હોરતી મંજરી,

એને કોણ રોકે?

કાંઈ કોકિલ ઘેલો થાય,

કે એને કોણ ટોકે!

આ અંગે યૌવન પાંગરે,

એને કોણ રોકે?

કાંઈ ઉરમાં ઉર ન માય! –

કે એને કોણ ટોકે!

૨

ડુંગર ચડું ને -

હું તો ડુંગર ચડું ને આભ ઊતરું રે,
એનાં પગલાં જડે નહીં ક્યાંય રે!
ડુંગર ચડું ને આભ ઊતરું રે.

હું તો વીણા વગાડું નામ ઊચરું રે,
મારો વણસુણ્યો સાદ શમી જાય રે!
ડુંગર ચડું ને આભ ઊતરું રે.

હું તો દીવા કરું ને જગત નીરખું રે,
એના ઓળા પડે નહીં ક્યાંય રે!
ડુંગર ચડું ને આભ ઊતરું રે.

હું તો વીજે ઝૂલું સમુંદર ઊછળું રે,
મારાં સોણાં સરી સરી જાય રે!
ડુંગર ચડું ને આભ ઊતરું રે.

હું તો ચાંદા સૂરજ ઊગું, આથમું રે,
એનાં ઉગમણાં તેજ ના ભળાય રે!
ડુંગર ચડું ને આભ ઊતરું રે.

૩

પળ સફરની

હવે આવી પહોંચી પળ સફરની : સાથ ન કશો,
હતું જે કેં પાસે વીસરી બધું તે છોડી સઘળું
જવાનું ક્યાં તેયે સ્મરણપટમાં આંકી જરી ના,
બધા સંબંધોથી વિમુખ બનવું : સદા પળવું.

હવે ભૂકંપો કે મનુજસરજી ભીષણ વ્યથા
વિસારીને એવું ઘણુંક ઘણું ને ભાવિ ઘટના
અજાણ્યા તારાનાં અદીઠ કિરણો જેવી અકળ
તમા ના તેનીયે કશીય કરવી : વિસ્મૃત થવું.

હવે આવી પહોંચી પળ અગમ તે : શબ્દ વિરમ્યા,
શમ્યા આવેગો સૌ : વિહંગ નિજ નીડે ઠરી ગયાં,
ન કો ચિહ્નો ક્યાંયે : પથ ન નજરે કોઈ પડતા,
સરે દૂરે દૂરે પરિચિત પુરાણી સ્મૃતિ બધી,
અજાણી આવે કો લહર કહીંથી વીંટી વળતી
ન જાણું ક્યાં દોરે સ્થળસમયસીમારહિતમાં!

૪

બારમાસી

નાની સરખી તળાવડી
 ને તળાવડી પર આંબો,
 આંબો મ્હોરે ઝળૂંબિયો –
 મારો પંથ ઘણો રે લાંબો –
 સહિયર, પંથ ઘણો રે લાંબો.

કારતક કળી કોળી નહિ
 ને માગસર મનનો માની;
 પોષે પૂનમ પારકી –
 મારી માહે માળ ભીંજાણી –
 સખી, મારા મનની મને સમાણી!

ફાગણ ફૂલફોર્યો નહિ,
 સખી, ચૈતર ચૂવ્યો ચોક,
 વૈશાખ વગડે વહી ગયો,
 નહિ જેઠે જામ્યો જોગ –
 સખી, કવળા જગના લોક –
 મારે અવળા સૌ સંજોગ.

અષાઢ અધડૂકો ગયો
 ને શ્રાવણ શૂળી પેર,
 ભાદરવો ભીંજ્યો નહિ.
 ને આસો પેલી મેર –
 મારી વીખરી નાજુક સેર,
 સખી, મારી વીખરી નાજુક સેર.

બારમાસી નહિ પાંગરી
 ને તળાવડી પર આંબો –
 આંબો મ્હોરે ઝળૂંબિયો
 મારો પંથ ઘણો રે લાંબો –
 સખી, મારો પંથ ઘણો રે લાંબો
 સહિયર, પંથ ઘણો રે લાંબો!

૫

ભગ્ન સ્વપ્નની નાવ

મારી નાવ કરે કો પાર?
 કાળાં ભમ્મર જેવાં પાણી,
 જુગ જુગ સંચિત રે! અંધાર;
 સૂર્યચંદ્ર નહિ, નહિ નભજ્યોતિ,
 રાતદિવસ નહિ સાંજસવાર!
 મારી નાવ કરે કો પાર?

ભાવિના નહિ પ્રેરક વાયુ,
 ભૂત તણો દાબે ઓથાર;
 અધડૂબી દીવાદાંડી પર
 ખાતી આશા મોતપછાડ!
 મારી નાવ કરે કો પાર?

નથી હીરા, નથી માણેક, મોતી,
 કનક તણો નથી એમાં ભાર;
 ભગ્ન સ્વપ્નના ખંડિત ટુકડા
 તારી કોણ ઉતારે પાર?
 મારી નાવ કરે કો પાર?

૬

સૂની વિજનતા

રડે વિજન સૂની શાન્તિ અહીં તો, અને ગામ આ
પડ્યું શબ સમું બની, ખખડતાં પથે પાંદડાં,
અનેક ઉરના તૂટેલ અવશેષ-શાં કારમાં,
કરે વધુ બિહામણી શ્રમિત શૂન્ય વેરાનતા! –
અરે ! વિજનતાય સૂની થઈ! પ્રાણ ના, શ્વાસ ના!
ગયા, હિજરતે ગયા સકળ જીવ આ ગામના!

ગયા હિજરતે! ન શું જનમભોમકા હૂંફ દે?
અને ધરતીના બધા રસકસો ગયા ખૂટી કે?
નહીં, ઘરઘરે મૂગાં ઝૂરી રહ્યાં સૂતાં દ્વારમાં
રહ્યા પવન આથડી જડ મદાંધ કો આંધીના!
બની જગત બાપડું અદ્ય આંધી એ આજ તો,
રહ્યું નીરખી, કિન્તુ શું હિજરતે તુંયે છે ગયો! –
બને! મનુજ સૃષ્ટિના વિષભર્યા ઊના વાયરા
નિહાળી પ્રભુ! તું પળ્યો હિજરતે હશે શૂન્યમાં?

૭

હાઈકુ

૧

ઝાપટું વર્ષી
શમ્યું; વેરાયો ચંદ્ર
ભીના ઘાસમાં.

૨

નવવધૂએ
દીપ હોલવ્યો : રાત
રૂપની વેલ.

૩

રાત અંધારી :
તેજ-તરાપે તરે
નગરી નાની.

૪

તરતું જાય
હવામાં પંખી ગાતું :
નભ રંગાતું.

૫

સૂકેલી ડાળે
પોપટ બેઠો : પાન
ચોગમ લીલાં.

૬

ઊગે સોનેરી
ચાંદ : સૂરજ થાય
રૂપેરી રાતો!

૭

છાપડું ચૂવે :
ભીંજે ખોળામાં બાળ
માનાં આંસુથી.

સર્વ શાસ્ત્રીઓ કૃપા કરીને અહીં આવો અને મારા પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરો. ધર્મના, માનસશાસ્ત્રના, સંસારશાસ્ત્રના, રાજનીતિના, પ્રમાણશાસ્ત્રના, નીતિના, અનીતિના, સર્વ શાસ્ત્રીઓ –

આવો શાસ્ત્રી તમ પગલે પાવન થવું રે લોલ;

પ્રાણ રૂન્ધંતા પ્રશ્ન પદે ઠાલવું રે લોલ.

હું બીજી એલએલ. બી.નો અભ્યાસ કરતો હતો અને વાંચવાથી કંટાળીને મારે વચલે માળે જે હાથમાં આવ્યું તે પેપર વાંચતો હતો. તેમાં મુંબઈની ગાયવાડી લેઈનમાં એક માળામાં જરા આગનું છમકલું થયાનું વાંચ્યું અને કાંઈ વાત કરવા જોઈતી હતી માટે કોણ જાણે શા ભોગ લાગ્યા તે મારી બહેનને કહ્યું : ‘જોયું બહેન, આ મુંબઈમાં આગનું છમકલું થયું તે!’

બહેન : કેમ, છમકલું થયું તેમાં એવું શું જાણવાનું છે? કારણ શું હતું?

હું : માળામાં ઘાટી સ્ટવ કરતો હતો, અને સ્પિરિટ ઓછો પડ્યો છે જાણી બીજી વાર, સળગતા સ્ટવમાં, બાટલી લઈ સ્પિરિટ નાખતાં આખી બાટલી સળગી. એ તો સારું થયું કે આસપાસથી માણસોએ આવીને આગ બુઝાવી.

બહેન : હા, પણ આપણા ઘરમાં આવું બનતાંબનતાં રહી ગયેલું તે તમને ખબર છે?

હું : હા, મને ખબર કેમ ન હોય? પણ તને એની ક્યાંથી ખબર?

બહેન : વાહ! આપણો નોકર ડાહ્યલો નવોનવો રાખેલો, તે પણ એવી રીતે સળગતા સ્ટવમાં સ્પિરિટ નાખવા જતો હતો, પણ હું પાસે બેઠેલી તે મેં હળવે રહીને તેના હાથમાંથી બાટલી જ લઈ લીધી! જો ઉતાવળી બોલું તો કદાચ ચમકીને એકદમ સ્પિરિટ નાખી દે.

હું : અરે ગાંડી; એ તો હું ત્યાં બેઠો હતો અને મેં જ એના હાથમાંથી બાટલી લઈ લીધી’તી અને પછી મેં તમને બધાંને સમજાવ્યું કે –

બહેન : ત્યો, રાખો રાખો. એટલું અમે નહિ સમજતાં હોઈએ? મેં 'ચંદ્રકાન્ત'માં વાંચેલું કે કર્ણ નિશાન પાડવા પાછો પગલે જતો હતો, ત્યાં પછવાડે કૂવો આવ્યો. જો એક પગલું પાછો ખસત તો કૂવામાં પડત. કર્ણના માણસે બોલ્યાચાલ્યા વિના પેલું નિશાન જ તોડી પાડ્યું. અને એવી રીતે તરત-બુદ્ધિથી કર્ણને બચાવ્યો. ત્યારથી હું સમજતી કે એવે વખતે બૂમ ન પાડવી, પણ જાતે જ તે સ્થિતિમાં ફેરફાર કરી કાર્ય અટકાવવું.

હું : ઓ હો હો! શું શાસ્ત્રજ્ઞાન છે! 'ચંદ્રકાન્ત'માંથી દાખલો આપ્યો એટલે જાણે થઈ ગયું! એ તો ડાહ્યાલાના હાથમાંથી મેં બાટલી લઈ લીધી હતી અને પછી તમને બધાંને મેં ઈટલીના ચિત્રકારનો દાખલો આપીને આ વાત સમજાવી હતી. એ વખતે પછી તેં કર્ણનો દાખલો આપ્યો હતો.

બહેન : કાંઈ નહિ, આમાં પંચ નીમો. બાને બોલાવો. બા કહે તે ખરું. બા, આમ આવો.

બા આવ્યાં.

બા : કેમ હીરા, શું છે?

હું : બા, આપણા ઘરમાં -

બહેન : ના, એમ નહિ ચાલે. તમે તો વકીલાત કરીને આડુંઅવળું પૂછો, અને બા તો બિચારાં ભોળાં છે. હું જ પૂછું છું. બા, આપણા ઘરમાં ડાહ્યાલો નોકર હતો અને તેને આપણે કાઢી મૂક્યો એ યાદ છે?

બા : હા, મૂઓ તદ્દન બેવકૂફ. એકવાર સળગતા સ્પિરિટમાં પાછો સ્પિરિટ નાંખતો હતો. હું પાસે બેઠી હતી તે તેની પાસેથી મેં તો બાટલી જ લઈ લીધી! ઠીક થયું ગયો, નહિ તો કાંઈનું કાંઈ નુકસાન કરત.

હું : વળી આ જુઓ. આ તો બેની લડવાડમાં ત્રીજો ખાઈ જાય! હું અને હીરાને એ જ તકરાર ચાલે છે. હું કહું છું કે મેં ડાહ્યાલાના હાથમાંથી બાટલી લીધી અને હીરા કહે છે મેં લીધી. અને તમને પૂછવા બોલાવ્યાં તો તમે વળી જુદું જ કહો છો.

હીરા : કંઈ નહિ, બા! એ ભાઈ આપણને નહિ પહોંચવા દે. નાનાં ભાભીને બોલાવો. એ કહેશે એટલે સાચું માનશે. ભાભી, ઓ ભાભી!

મારી પત્ની ગૌરી આવી એટલે હીરાએ કહ્યું : કેમ ગૌરીભાભી, આમ આવો. ડાહ્યાલાના હાથમાંથી સ્પિરિટની બાટલી કોણે લઈ લીધી એ વાતનો ન્યાય કરો.

ગૌરી : તે કેસની હકીકત જાણ્યા સિવાય શો ન્યાય કરું? પક્ષકારો કોણ છે?

હીરા : ભાઈ કહે છે કે મેં બાટલી લઈ લીધી હતી અને -

ગૌરી : ત્યારે તો તમે હમણાં બોલો મા. હું જ એમની ઊલટપાલટ તપાસ કરું છું. સાંભળો, તમે કહો છો કે તમે બાટલી લઈ લીધી હતી?

હું : પણ હું તને ક્યાં ન્યાયાધીશ તરીકે સ્વીકારું છું? અને ન્યાયાધીશથી તે વળી ઊલટપાલટ તપાસ થાય?

ગૌરી : ના, તે ન્યાયાધીશ નહિ, જાઓ, પણ હું વકીલ તરીકે અને છેવટે પક્ષકાર તરીકે તો પૂછી શકું ના? બોલો, તમને ખબર છે, રસોડામાં ચૂલો કઈ જગ્યાએ છે? અને સ્ટવ કઈ દિશામાં રહે છે?

હું : એટલે તને બીક લાગતી હશે કે રખેને હું તારા રસોડાના સ્વરાજમાં પગપેસારો કરું! તેથી આટલી જીવ ઉપર આવીને લડે છે! પણ મને ખબર છે હોં!

ગૌરી : તમે મારા સ્વરાજમાં પગપેસારો કરશો એવી મને લગારેય બીક નથી. તે દિવસે બહેને મશ્કરી કરી ત્યારે રોટલી સવળી કે અવળી તે પણ ઓળખતા ન હતા. પણ ખબર હોય તો જવાબ દો.

હું : પૂર્વમાં.

હીરા (તાળીઓ પાડતાં) : ખોટું, ખોટું, હાર્યા! ભાભી, તમે ભારે કર્યું. હવે કહો કે બાટલી કોણે લીધી'તી?

ગૌરી : કોણે કેમ? મેં લીધી'તી. તે દિવસે બા અને તમે બહાર ગયાં હતાં, હું ઘરમાં એકલી હતી. મોટાભાઈને માટે ચા મૂકવાનું કહેલું અને હું ઓચિંતી જઈ ચડી, ત્યાં તો બેવફૂફ બાટલી હાથમાં લઈને સળગતામાં રેડવા જતો હતો.

હું : જો ન્યાયાધીશ થયાં છે, પોતે! આમ તેમ કરીને પોતાને માન ખાટવું છે. અને બીજાની વાતો ખોટી કરવા બધાની ગેરહાજરી બતાવવી છે!

ગૌરી : મેં ક્યારે કહ્યું હતું કે હું ન્યાયાધીશ છું? હું તો પહેલેથી જ પક્ષકાર હતી!

હીરા : કાંઈ નહિ. ત્યારે મોટાભાઈને બોલાવો. હવે આનો ફડચો તો કરવો જ જોઈએ.

હું : હા, મોટાભાઈને બોલાવો.

હીરા : મોટાભાઈ, જરા આવશો?

મોટાભાઈ : કેમ, છે શું? સુખે પેપર પણ નહિ વાંચવા દો?

હીરા : તે અમારે પણ પેપર વાંચતાં જ મુશ્કેલી આવેલી છે, માટે જ બોલાવીએ છીએ.

મોટાભાઈએ આવીને કહ્યું : ઓહો! આ કોલાહલ શો? યુરોપનું યુદ્ધ ભજવો છો કાંઈ?

હીરા : હા! લગભગ યુદ્ધ જેટલા પક્ષકારો થઈ ગયા છે. એકબે ખૂટતા હશે.

મોટાભાઈ : લ્યો ત્યારે, હું પણ પક્ષકાર થાઉં, બોલો શું છે?

હીરા : ના, આમાં તો ન્યાય કરવો પડશે. પક્ષકાર થયે કામ નહિ આવે. તકરાર મોટી થઈ પડી છે. હું અને ભાઈ વચ્ચે તકરાર પડી છે.

ગૌરી વડીલને જોઈ ચાલવા જતી હતી તેને પકડી રાખી તે ફરી બોલી : લો, ભાભીસાહેબનું દફતરમાં નામ ન નોંધાવ્યું એટલે એ તો રિસાઈને ચાલ્યાં. એમનો પણ દાવો છે અને બાનો પણ દાવો છે. આપણા ઘરમાં ડાહ્યાલો હતો તેના હાથમાંથી બાટલી કોણે લઈ લીધી તે સવાલ છે. હું કહું છું મેં લીધી હતી. અને ભાઈ કહે છે -

મોટાભાઈ : હા, તે તમે બધાંએ ઘણી વાર એના હાથમાંથી બાટલી લીધી હશે તેમાં તકરાર શી કરો છો? મેં તો માત્ર એકવાર ડાહ્યાલાના હાથમાંથી બાટલી લીધેલી. મેં તેને સ્ટવ સળગાવવાનું કહ્યું. તેણે થોડો સ્પિરિટ

નાખીને સળગાવ્યો. મેં કહ્યું : ‘અલ્યા ઓછો પડશે.’ એટલે મૂરખો સળગતા સ્પિરિટમાં સ્પિરિટ નાખવાનું કરતો હતો. મેં તેના હાથમાંથી બાટલી લઈ લીધી.

હીરા : આ તો તમે પણ ખરેખર પક્ષકાર થઈ ગયા! હવે કરવું શું?

બા : હવે મોટાં ભાભી બાકી રહ્યાં. એ પણ કહે કે મેં સળગતું બચાવ્યું હતું એટલે થયું, નાટક પૂરું થાય.

બરાબર આ જ વખતે મોટાં ભાભી આવી પહોંચ્યાં.

હીરા : ભાભી, આયુષ્ય તો લાંબું છે. બોલો, આપણા ઘરમાં સ્પિરિટ સળગાવતાં ડાહ્યાલાના હાથમાંથી બાટલી કોણે લઈ લીધી હતી.? જોજો, મેં જ લીધી’તી એમ ન કહેતાં.

મોટાં ભાભી : તમે પણ એ જ વાત કરો છો! હું તો માનું જ છું કે મનોમન સાક્ષી છે. (મારા સામું જોઈને) વિચારસંદેશા ચાલે તેને અંગ્રેજીમાં શું કહે છે? તમે કાંઈ કહ્યું હતું ને?

હું : ટેલિપથી (Telepathy).

મોટાં ભાભી : હું તો ટેલિપથીને માનું છું. દિનુભાઈને ઘેર બેસવા ગઈ’તી ત્યાં ડાહ્યાલાની વાત નીકળતાં મેં હમણાં જ કહ્યું કે એ મૂરખો સળગતા સ્ટવમાં સ્પિરિટ નાખવા જતો હતો તે મેં બાટલી પડાવી લીધી હતી. અને અહીં આવું છું તો તમે પણ એ જ વાત કરો છો! પૂછી આવો વળી, ખોટું કહેતી હોઉં તો.

હીરા : પણ ભાભી, આ તો વિચિત્ર ટેલિપથી થઈ. આવી તો દુનિયામાં નહિ થઈ હોય. અમે વાત તો એ જ કરીએ છીએ પણ અમે દરેક એમ કહીએ છીએ કે એ બાટલી અમે લીધેલી!

મોટાભાઈ : લો, યુરોપીય યુદ્ધ જેટલા પક્ષકારો થઈ ગયા!

હું : પણ ત્યારે આનો નિવેડો શો આવ્યો?

મોટાં ભાભી : નિવેડો એ કે હવે બધાંએ ચા પીવી.

હું : પણ બાટલી કોણે લીધી?

મોટાં ભાભી : જે ચા પીએ એણે!

એ વખતે તો મેં એ નિવેડો સ્વીકારી લીધો, પણ તમને બધા શાસ્ત્રીઓને પૂછું છું : આમાં ખરું કોણ ? અને આ ગોટાળાનું કારણ શું?

મને એટલું હો એટલું કહો કથી રે લોલ.

માન્યું અમાન્યું હો સંત કાં થતું નથી રે લોલ?

ધાર્યું અધાર્યું હો સંત કાં થતું નથી રે લોલ?

ધાર્યું અધાર્યું હો સંત કાં થતું નથી રે લોલ?

(દ્વિરેફની ઉત્તમ વાર્તાઓ)

એક વેલ જોઈ એવી મેં,
વડ ઊભો'તો ટટાર, જેનો નાજુક ટેકો લઈને;
વેલ જોઈ એવી મેં! –

એ વેલીના પાને પાને લસતું'તું જે નૂર,
એનાથી વડમાં વ્યાપી'તી તાજપ શી ભરપૂર!
વેલ વીંટાતાં ખૂબ ખીલ્યો'તો વડ કેસૂડો થઈને!
વેલ જોઈ એવી મેં! –

મેહુ વીજથી, એમ વેલથી વડ વરસ્યો'તો વ્હાલ;
વેલ પરશતાં થયો હતો વડ રાતો ડાળેડાળ!
સાગર સરિતે, વડ પણ વેલે એમ ઢળ્યો'તો ચહીને!
વેલ જોઈ એવી મેં! –

નમણી કોઈ નજરથી ચાંદે થાય રૂપેરી રાત,
ગગન ધરાથી એમ થતો'તો વડ વેલે રળિયાત!
એ વડ-વેલ તણું ગીત ગાવું હવે મધુવન રહીને;
વેલ જોઈ એવી મેં! –
વડવાળી એક વેલ જોઈ અંદર મેં!

ઘરની દીવાલોને પણ એક ઘડકતું હૈયું હોય છે તેનો ખરો અહેસાસ આજે ઘર ખાલી કરતી વેળાએ થાય છે. આજે સોળ વરસ પછી જ્યારે આ ઘર છોડવાનું છે ત્યારે મને એનો ચહેરો મ્હાન દેખાય છે. એની દીવાલો રુક્ષ છે, રંગો ફીકા છે. એની હવામાંથી રહીરહીને નિઃશ્વાસ સંભળાયા કરે છે. હું આ ઘરને કહું છું : માફ કરજે, હું તારો અસ્મિતાહીન ચહેરો મૂકીની જાઉં છું. એટલા માટે કે હવે પછી અહીં આવનારાં તારા ચહેરાને નવું રૂપ આપવાનાં છે. પણ મને ખબર છે કે તારો ચહેરો બદલાશે, પરંતુ તારું હૈયું તો ઘણાં ઘણાં વરસ સુધી અમને જ યાદ કરીને ઘડકશે. સોળ વરસો સુધી તેં અમારાં સ્પંદનો ભાવથી ઝીલ્યાં છે. એને ભૂંસાતાં લાંબો ગાળો વહી જશે.

સહુની જિન્દગીમાં હોય છે તેમ અમારી જિન્દગીમાં પણ સુખ અને દુઃખ અહીં જ એકબીજાના હાથમાં હાથ ભિડાવીને ફેરફારડી રમ્યાં છે. પ્રકૃલ્લતા અને વિષાદે આ ઘરની દીવાલો ઉપર ચારે બાજુ હસ્તાક્ષર કર્યાં છે. મિત્રો અને સ્વજનોએ અહીં આવીને ખોબે ખોબે શુભેચ્છાઓ વહેંચી છે. અહીં કેટલાય નવા સંબંધો બંધાયા છે. વર્ષાકાળે ચારે બાજુ રંગબેરંગી ફૂલો ઊગી નીકળે, તેવાં જ સહજ અને સ્વાભાવિક જૂના સંબંધો વિશેષ ઘનિષ્ઠ બન્યા છે. તો વળી કેટલાક ખોટા મોતી ઉપર ચડાવેલા ઓપની જેમ ઊખડી પણ ગયા છે. અહીં જ નિર્વ્યાજ પ્રેમથી પારકાં પોતાનાં બન્યાં છે, અહીં જ ઉપેક્ષા અને અવજ્ઞાએ પોતાનાંને પારકાં બનાવી મૂક્યાં છે. તાજી ખીલેલી પ્રભાતની કળી જેવી અનેક નવી આશાઓએ અહીં જન્મ લીધો છે. અહીં કદીક નિરાશાએ પણ પ્રસન્નતાના સૂર છોડ્યા છે તો વળી આશાએ પણ આંસુ સાર્યાં છે.

અંધારી રાતે તારામઢ્યા આકાશની જેમ આ ઘરની દીવાલો આવાં કેટલાંય સંસ્મરણોથી ઝગમગી ઊઠેલી છે. એ સર્વેનાં સ્પંદનો અહીંની હવામાં રજકણોની જેમ ભળેલાં છે. સામાન પેક કરું છું ત્યારે થાય છે. આ સ્પંદનોને શેમાં પેક કરીશ? પેક કરવાની ખરી મૂલ્યવાન ચીજ તો એ જ છે!

એક જીવતા માણસની જેમ આ ઘરે અમને સાથ આપ્યો છે. નિદ્રાથી સભર રાત્રિઓમાં ઓથાર અને નિદ્રાહીન રાત્રિઓમાં સંગાથ દીધો છે. અમારી સાથે એણે પણ દિવાળી અને ક્રિસ્ટમસ, હોળી અને દશેરા ઊજવ્યાં છે. બહારની દુનિયાની તમામ ઘટનાઓ પ્રત્યે પણ એણે પોતાના દરવાજા ખુલ્લા રાખ્યા છે. ક્રિકેટથી માંડીને તે રાજકારણ સુધીની હારજીતમાં એણે પોતાનો હિસ્સો નોંધાવ્યો છે. ઇમરજન્સી વખતે જે ચર્ચાઓ થઈ તેની ગરમી આજેય સ્પર્શી શકાય છે. મનગમતી સાહેલીનું આકસ્મિક કરુણ મૃત્યુ કે પછી

શ્રીમતી ગાંધીની નિર્ઘૃણ હત્યા-એવે વખતે આ ઘરની મૂંગી દીવાલોએ જે આકંઠ કર્યું હતું તે આજેય કો'ક વાર રાત્રિના સન્નાટા વચ્ચે સંભળાય છે.

આ ઘરની સાથે જ જોડાયેલાં છે પેલાં આડેઘડ ઊગી નીકળેલાં વૃક્ષો! શિયાળાના ટૂંકા દિવસોમાં સાયંકાળનો મીઠો તડકો આ વૃક્ષોની ડાળીઓ ઉપર પોતાની સુંવાળી સોનાવરણી આંગળીઓ ફેરવતો હોય છે - તેની સુંવાળપ આ ઘરમાં સચવાઈને રહી છે. ચોમાસાની તોફાની હવા આ વૃક્ષોને કલાકો સુધી અવિરત ડોલાવ્યા કરે ત્યારે આ ઘર અધ્ધર શ્વાસે અનેક વાર ચિંતિત થયું છે, 'રખે આ વૃક્ષો પડી જાય!' આ બધાં વૃક્ષોને કાપી નાખવાના સોસાયટીના સેક્રેટરીના અનેકાનેક પ્રયત્નોથી અમે બચાવ્યાં છે. લાગે છે, હવે એમનું આયુષ્ય ટૂંકું છે. આજે એ બધાં નિસ્તેજ દેખાય છે. માણેકબહેને વાવેલો આંબો અત્યારે રોનક વગરના થઈ ગયેલા દીવાનખંડ ભણી સૂની નજરે તાક્યા કરે છે. દર વરસે આવતાં શિયાળુ પંખીઓ હજુ પહોંચ્યાં નથી. માત્ર કો'ક કો'ક વાર રાત્રિના મૌન દરવાજાની બહાર ઊભું રહી કો'ક અજાણ્યું પક્ષી કરુણ સ્વરે કંઈક કાકલૂદી કરી બેસે છે.

આ વૃક્ષોની પાછળથી દેખાતો મરિનડ્રાઇવનો દરિયો પણ દૂર છે, છતાંય આ ઘરનો જ હિસ્સો છે! એણે કેટકેટલાં રૂપ બતાવ્યાં છે! વૈશાખના તપ્ત આકાશ નીચે એક અનોખો રંગ - વિલાસ અને શૃંગારથી ભરેલો, તો ચોમાસામાં એનું ભાવવિભોર સ્વરૂપ અને હેમંત-શિશિરમાં ભૂખરું, વેરાગી, તરંગહીન રૂપ. એના સઘળા moods આ ઘરની અંદર જાણે વસ્યા છે. સાથે જ આવીને વસી છે શરદના નિરભ્ર આકાશમાંથી નીતરતી ચાંદની, પહેલી વર્ષાની ભીની માટીની સુગંધ અને પૂર્વના આકાશની નિતનવી લાલિમા.

આ ઘરની દીવાલો આજે ભારે હૈયે અને સજળ નેત્રે અમને વિદાય આપવા ઊભી છે. એણે અમને પ્રેમ આપ્યો છે; એણે સોસાયટીએ લટકાવેલું નામનું પાટિયું નથી વાંચ્યું. એણે માત્ર અમને જ નહીં, આ ઘરમાં રહી ગયેલાં સહુ કોઈને પોતાનાં ગણ્યાં છે. અત્યંત પ્રેમાળ માણેકબહેનના દિલની નિખાલસતા અને ઉત્પાતિયો સ્વભાવ અને રમતિયાળ લતાનું મીઠું-મધુરું હાસ્ય આ ઘર રોજ સાયવીને રાખશે. અન્તે શુદ્ધ કાઠિયાવાડી ભાષામાં અપાતી તમામ સૂચનાઓ સમજતો મદ્રાસી પાલ, જેના મોઢામાં ક્રિકેટના દિવસો બાદ કરતાં જીભ જ નથી અને કાયની બંગડીઓના ખણખણાટ સાથે ઘરમાં પ્રવેશતી આનંદીબાઈ, જે માત્ર આનંદી હોવાને કારણે જ કામની બેદરકારી છતાંય ટકી રહી છે - આ સહુને આ દીવાલો યાદ કરશે. સૌથી વિશેષ તો, આ સોળ વરસમાં જૂજ દિવસો બાદ કરતાં, બાની પૂજાની નિયમિત રણકતી ઘંટડીના મીઠા રણકારે આ ઘરના અણુઅણુને ભક્તિથી તરંગિત કરી દીધા છે. અમે વિદાય લઈશું, પણ આ ઘર એ તરંગોને જતનથી સાચવશે.

હવે નવું રહેઠાણ. એ પણ સુંદર છે, પણ એણે હજુ 'મકાન'માંથી 'ઘર' બનવાનું બાકી છે.

‘મનના આંગણામાં’;

અહીં ‘લલિત નિબંધ સંચય’માંથી)

ઉકરડો એ આપણી એક સનાતન લોકસંસ્થા છે. લોકગીતની પેઠે એની ઉત્પત્તિ અને વિકાસ પણ અનેક અજ્ઞાત માણસોને હાથે થાય છે. શેરીની બાજુમાં કે ગામને છેડે આવેલી એકાદ ખુલ્લી જગ્યા પર કોઈક આવી રાખની ઢગલી કરી જાય. કલાક બે કલાકે બીજું કોઈ જણ આવી દૂધીનાં છોતરાં કે ડુંગળીનાં ફોતરાં ત્યાં ફેંકી જાય. વળી થોડી વારે ત્રીજું કોઈ આવી તૂટેલી તાવડી કે ફાટેલો જોડો નાખી જાય. આમ ઉકરડાનો પાયો નંખાય. પછી તો વાર્તાઓમાંની રાજકુમારીની પેઠે તે દિવસે ન વધે એટલો રાતે વધે અને રાતે ન વધે તેટલો દિવસે વધે અને એમ કરીને જોતજોતામાં ભારે ઝડપી વિકાસ સાધે. આજે નાની સરખી ઉકરડી હોય તે આવતી કાલે વધીને મોટા મહાકાવ્ય જેવડો ઉકરડો બની જાય. તે ક્યારે વધે તે આપણને ખબર પણ ન પડે. તેથી જ આપણે તારુણ્યમાં પ્રવેશતી કન્યાની વૃદ્ધિ ને ઉકરડાના વિકાસ સાથે સરખાવીએ છીએ.

વેદાંતમાં અવિદ્યા વિશે એમ કહેવાયું છે કે, અનાદિ છે પણ અનંત નથી – સાંત છે. ઉકરડો એથી વિપરીત લક્ષણોવાળો છે : એને આદિ છે પણ અંત નથી. એક વાર શરૂ થયેલો ઉકરડો પછી ચાલ્યા જ કરે છે. એ કદાચ સ્થાનાંતર કરે, કદાચ પોતાથી મોટા બીજા ઉકરડામાં ભળી જાય, પણ નાશ તો ન જ પામે.

બ્રહ્મની માફક ઉકરડો પૃથક્કરણથી પર છે. જો એ વાત ન માની શકતા હો તો એક વાર ઉકરડાનું પૃથક્કરણ કરવાનો પ્રયત્ન કરી જુઓ. જોડાનું તળિયું, ભાંગેલી સગડી, ફાટેલી ટોપી, ફૂટેલ પ્યાલો, ફાડેલા કાગળ, એઠાં પતરાળાં, હાંડલીનો કાંઠો વગેરે એક પછી એક વસ્તુઓ બાજુએ મૂકતા જાઓ. બેત્રણ કલાકે તમે થાકશો જ અને થાકશો ત્યારે જોશો કે મૂળ ઉકરડો જરા નાનો થયેલો પણ હજુ તેવો ને તેવો જ છે અને વધારામાં, તમે બાજુએ મૂકેલી ચીજોનો એક નવો ઉકરડો બની ગયેલો છે! મતલબ કે ઉકરડામાંથી ઉકરડો લઈ લઈએ તો પાછળ ઉકરડો જ વધે, શૂન્ય ન વધે; ‘પૂર્ણસ્ય પૂર્ણમાદાય પૂર્ણમેવાવશિષ્યતે ।’ આ પ્રમાણે બ્રહ્મની પેઠે ઉકરડો અપૃથક્કરણીય, અવિભાજ્ય, અનિર્વચનીય છે. એનું પૃથક્કરણ કરી એનું રહસ્ય જાણવા ઇચ્છનારને હું ગાંધીજીએ લંડનમાં પોતાના આધ્યાત્મિક સંદેશમાં કહેલા શબ્દો યાદ આપું છું : ‘All I advise is not to attempt the impossible.’

ઉકરડાને મર્યાદાનાં બંધનો નથી; છતાં અમુક ચોક્કસ મર્યાદા એ મૂકતો નથી એટલું સારું છે. ઉદઘિ કે ઉકરડો જો માઝા મેલે તો જગતનું આવી જ બને. પણ છતાં પોતાને અમુક ચોક્કસ ઘનફૂટમાં મર્યાદિત કરવાના પ્રયત્નોને તો એ સાંખતો નથી જ. આજ કાલ શહેરોમાં સુધરાઈવાળાઓ અમુક ઘનફૂટ કચરો સમાય એવા લોઢાના કે બીજી કોઈ વસ્તુના ગોળ કે ચોરસ મોટા ડબ્બાઓ ચૌટે ચૌટે મૂકી ઉકરડાને તેનાથી આગળ ન વધવા દેવાનો પ્રયત્ન કરે છે; પણ બને છે એવું કે બીજે જ દિવસે એ ખાનું છલકાઈ જઈ આજુબાજુ ઉકરડો ફેલાઈ જાય છે. ઘણી વાર તો સમુદ્રમાં નૌકા ડૂબી જાય તેમ તેમનો એ ડબ્બો ઉકરડામાં દટાઈ જાય છે અને ઉકરડાનું એક અંગ બની જાય છે. સાગરને ગાગરમાં સમાવવાનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ નીવડે તેમાં શી નવાઈ?

ઉકરડાને અસ્વચ્છતાનું ધામ કહી આપણે ઉતારી પાડીએ છીએ. અસ્વચ્છતા હોય તો જ અને ત્યાં સુધી જ સ્વચ્છતાની કાંઈ પણ કિંમત છે એ આપણે કેમ ભૂલી જતા હોઈશું? અસ્વચ્છતા ન હોત તો સ્વચ્છતાનો જન્મ જ કદાચ ન થયો હોત! અસ્વચ્છ પંકિલ વિના સ્વચ્છ, સુંદર પંકજનું અસ્તિત્વ શી રીતે હોત! પણ આપણી ઉમદામાં ઉમદા સેવા કરનારને હડધૂત કરવો એ આપણો પ્રજાગત દુર્ગુણ છે. પણ ઉકરડાની ઉદારતાનો જોટો જડવો મુશ્કેલ છે. સમાજમાં સારી, સ્વચ્છ, સુંદર વસ્તુઓ લેવા તો સૌ કોઈ તૈયાર હોય છે; ખરાબ, ગંદી, વસ્તુ જ કોઈને ખપતી નથી. સમુદ્રમાંથી ચૌદ રત્નો નીકળ્યાં. તેમાંનાં સારાં લેવા ઘણા આગળ આવ્યા; પણ હળાહળ ઝેર સ્વીકારનાર તો માત્ર શિવ જ નીકળ્યા. સુખની શોધમાં માણસમાત્ર ભમે છે; પણ દુઃખીની પાસે જઈને ‘On me be thy misery and pain’ એમ કહેનાર તો કોઈ વિરલ સંત જ હોય છે. તેમ આખા ગામની ગંદકીને વિનાસકોચે સંઘરનાર માત્ર ઉકરડો જ છે અને ગંદકીનાં ધામ સમાં બીજાં સ્થાનો હોવા છતાં એ બધાં પવિત્ર ગણાય છે – નિંદાય છે માત્ર ઉકરડો જ. મહાસાગર એ શું છે? અનેક શહેરોની, અનેક નદીઓ દ્વારા આવતી ગંદકીને સંઘરનાર સમુદ્ર પણ એક પ્રવાહ ઉકરડો જ છે; છતાં એનું આપણે પૂજન કરીએ છીએ. અનેકનાં પાપ અને શારીરિક મેલ સંઘરનાર ગંગાને આપણે પતિતપાવતી કહીશું; પણ ઉકરડો આવે તો આપણે તરીને ચાલશું! ગમે તેટલો અવગણીએ પણ ઉકરડા વિના ચાલે જ નહિ. અનેક નિરુપયોગી અને અનાવશ્યક વસ્તુઓનો બનેલો હોવા છતાં ઉકરડો પોતે સમાજને અત્યંત ઉપયોગી અને આવશ્યક છે.

ઉકરડો એ ગુજરાતની જ વિશિષ્ટતા છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. હું આશા રાખું છું કે આ વાત સાચી ન હોય. હિંદના બીજા પ્રાંતો વિશે હું કહી શકું નહિ; પણ મેવાડ અને મહારાષ્ટ્રમાં ઉકરડા જોયાનું મને સ્મરણ છે. મારું મન કહે છે કે હિંદનું એક પણ ગામ ઉકરડા વગર નથી. ને હોય તો ગામમાં એટલી ઊણપ લાગે. કાળું કલંક પણ ચંદ્રની શોભા વધારે છે તેમ ઉકરડો એ તો ગામની શોભા છે.

આ જમાનો સનાતન વસ્તુમાત્રની અવગણનાનો છે. સનાતન ધર્મ, સનાતન રૂઢિઓ, સનાતન સંસ્થા – જે કાંઈ સનાતન હોય તેના ઉતારી પાડવાની એક હવા ચાલી છે. ઉકરડાની બાબતમાં પણ તેવું જ કરવાના પ્રયત્નો ચાલે છે. ઘણાં શહેરોમાંથી ઉકરડાને નાબૂદ કરવાની યોજનાઓ થાય છે અને દુર્ભાગ્યે તે સફળ થતી જોવામાં આવે છે. મોટાં શહેરોમાં બહાર જાહેર રસ્તા પર ક્યાંય કચરો એકઠો થવા દેવામાં આવતો નથી. મને પોતાને આ બહુ સારાં ચિહ્નો લાગતાં નથી. આવી રીતે અસ્વચ્છતાને બહાર દેખાતી અટકાવવાથી અસ્વચ્છતા મરી જવાની નથી, રોગનાં બાહ્ય લક્ષણોને દાબવાથી રોગ જતો નથી તેમ. એવાં શહેરો બહારથી સ્વચ્છ ભલે લાગે; પણ એ તો નાદાઘોઘા વગર નવાં કપડાં પહેરી ફરનાર માણસ જેવી સ્વચ્છતા થઈ. સ્વચ્છતાનો આવો ખ્યાલ આપણે ત્યાં પશ્ચિમમાંથી આવ્યો છે. એવા પાશ્ચાત્ય ખ્યાલથી દોરવાઈ આપણે જગજૂની સંસ્કૃતિના એક અંગ સમા ઉકરડાને ઉવેખીએ તે ઠીક નથી. ઉકરડો એ તો આપણી સ્વચ્છતાનો માપક છે. એ માપકનો આપણો ખ્યાલ પણ પશ્ચિમથી તદ્દન જુદો જ છે. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં ઉકરડાઓ અને સ્વચ્છતાનો સંબંધ વ્યસ્તપ્રમાણમાં ગણવામાં આવે છે; એટલે કે જેમ ઉકરડા ઓછા તેમ સ્વચ્છતા વધારે; જ્યારે આપણા દેશમાં ઉકરડા અને સ્વચ્છતાનો સંબંધ આપણે સમપ્રમાણમાં ગણીએ

છીએ – જેમ જેમ ઉકરડા વધે તેમ તેમ સ્વચ્છતા વધે. આમ આપણા અને પશ્ચિમના દષ્ટિબિંદુમાં પણ ફેર છે – બંને એકબીજાથી ઊલટાં છે. તેવી સ્થિતિમાં આપણે આંખ મીંચીને પશ્ચિમનું અનુકરણ નહીં કરવું જોઈએ. ક્રિપ્લિંગ સાહેબે ઠીક કહ્યું છે : ‘East is East and West is West.’

આમ ઉકરડો એ આપણું એક સનાતન સંસ્કૃતિકેન્દ્ર છે. બીજી સનાતન વસ્તુઓ સાથે એ પણ અવગણાવા લાગ્યો છે. હજુ તો આ અવગણના શહેરોમાં જ થાય છે, પણ એનો ચેપ ગામડાંઓમાં પ્રસરતાં વાર નહીં લાગે. ઉકરડાની અવહેલનાથી આપણે કશો લાભ નહીં કાઢીએ. રૅટિયો ભૂલી આપણે સ્વાતંત્ર્ય ખોયું, ધર્મને ધકેલી આપણે પાપભીરુ મટ્યા, ગામડાંના ઉદ્યોગોને વિસારે પાડી આપણે આર્થિક રીતે આપત્તિ વહોરી લીધી; તેમ ઉકરડાને ઉપેક્ષી આપણે આંતરિક અસ્વચ્છતા વધારતા જઈશું. પરિણામે બધી સનાતન વસ્તુઓના ઢ્રાસની સાથે આપણી સંસ્કૃતિ નાશ પામશે અને પ્રજા તરીકે આપણે નામશેષ બની જઈશું. આપણે જાગીએ, આપણે ચેતીએ. સદ્ભાગ્યે નિરાશાના અંધકાર વચ્ચે આશા – ઉષાનાં કિરણો ફૂટવાની તેયારી દેખાય છે. કેટલીક જૂની નષ્ટપ્રાય વસ્તુઓ પુનર્જીવન પામી છે; રૅટિયો મેડા પરથી નીચે ઊતરી, ધૂળ ખંખેરી, ફરી ગુંજારવ કરવા લાગ્યો છે; છેલ્લા શ્વાસ લેતાં કેટલાય ગ્રામ ઉદ્યોગો ફરી સજીવન થયા છે. એ હકીકતથી પ્રેરણા પામીને હું પણ ઉકરડાના ઉદ્ધારનું સૂચન કરી રહ્યો છે. રાષ્ટ્રીય નિયોજન સમિતિએ પોતાનું કામ શરૂ કરી દીધું છે. પોતાના કાર્યક્ષેત્રમાં ઉકરડાનો ઉમેરો કરી તેના ઉદ્ધાર અને વિકાસની યોજના વિચારવાનું કામ તે એક પેટાસમિતિને સોંપી દે તો બહુ યોગ્ય થાય.

એ કાર્ય કરવાની રીતો અનેક હોઈ શકે. આપણે સૌ ઉકરડા તરફ સહાનુભૂતિથી જોવા લાગીએ. આપણા કવિઓ ઉકરડાની ઉપયોગિતા સમજાવવા માટે તેને વિશે પ્રચારલક્ષી કાવ્યો લખે, આપણા નગરવિધાયકો નગરવિધાનની યોજનામાં બીજાં Civic Centresની પેઠે ઉકરડાઓ માટે પણ ઠેરઠેર ખાસ ઇલાયદી જગ્યા રાખે. આપણા લક્ષ્મીનંદનો જેમ પોતાની ખાસ સંગીતમંડળી, નૃત્યમંડળી, ખાસ શાળા રાખે છે તેમ પોતાના ખાસ ઉકરડાઓ રાખે. આપણે જૂના ઉકરડાઓ સાચવીએ. અને નવા ઉકરડાઓ સ્થાપીએ. ઉકરડાને પ્રતિષ્ઠા આપવા માટે નવી સંસ્થા અથવા નવાં મકાનની પેઠે નવા ઉકરડાઓનો ઉદ્ઘાટન-વિધિ કોઈ મોટા માણસને હાથે કરાવીએ. દરેક શહેરમાં એક મુખ્ય સ્થાનિક ઉકરડો, દરેક પ્રાંતમાં એક પ્રાંતિક ઉકરડો (પ્રાંતિક ધારાસભાની પેઠે) અને આખા હિંદનો એક મધ્યવર્તી ઉકરડો સ્થાપવામાં આવે અને છેલ્લે ઉકરડોદ્ધારની પ્રવૃત્તિનો ઉમેરો કરી દેશ સમક્ષ રજૂ થયેલા રચનાત્મક કાર્યક્રમને અઢારવિધને બદલે ઓગણીસવિધ બનાવવામાં આવે. અત્યારે તો હું હિંદનો વિચાર કરીને જ આ સૂચનાઓ કરી રહ્યો છું. પણ ભવિષ્યમાં જો કદાચ આખી દુનિયા હિંદની સંસ્કૃતિને અપનાવે તો તે દિવસે બીજી બધી વસ્તુઓ સાથે સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘની માફક, દેશદેશના કચરાને પોતાનામાં સમાવતો એક આંતરરાષ્ટ્રીય ઉકરડો આપણે સ્થાપીશું. આમ મેં તો થોડીક સૂચનાઓ કરી. બાકી તો ઉપર સૂચવ્યા પ્રમાણે જો રાષ્ટ્રીય નિયોજન સમિતિ ઉકરડાના પ્રશ્નને હાથમાં લઈ તેને માટે એક પેટાસમિતિ નીમી દે તો એ દિશામાં ઘણું કામ થાય. હું આશા રાખું છું કે, ઉકરડા વિશેના મારા આ વિચારોને અને સૂચનાઓને કેવળ મનોરાજ્યવિજૃંભણ ગણી ઉકરડે નાખી દેવામાં નહિ આવે. નહીંતર મારે વેદવ્યાસની જેમ એમ કહેવા વખત આવશે કે –

‘ગળું તાણી બરાડું હું – ન કો’ સાંભળતું મને!’

[‘બનાવટી ફૂલો’;

(અહીં હાસ્ય નિબંધ સંચયમાંથી)]

તો આવો!

હર્ષદ ત્રિવેદી

તમે જો સાંભળી શકતા હો મારી વાત તો આવો!

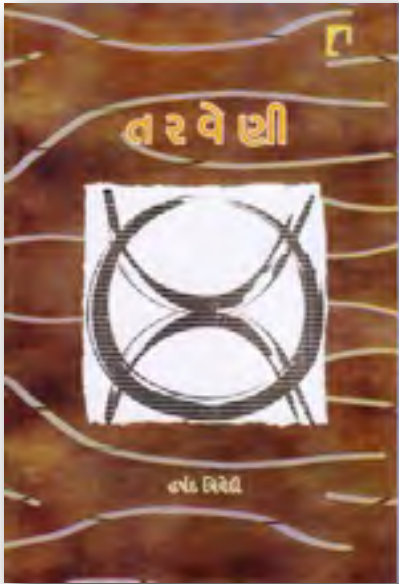
ને હિમ્મત હોય જો લેવાની માથે રાત તો આવો!

સમય-સંકેત એવો છે બધું વિખરાઈ જવાનું,

સમેટી જો શકો પાલવમાં ઉલ્કાપાત તો આવો!

હલેસું એકલું અહીંયાં પડ્યું છે રેતકાંઠા પર,

તમારી નાવમાં ઊઠે જો ઝંઝાવાત તો આવો!

અમે રંગીન પરપોટા ઉડાડ્યા એટલા માટે,

અગર ચીતરી શકો એના ઉપર જઝબાત તો આવો!

અહી હર પણ નવું જે થાય તે પી જાય છે દરિયો,

તમે આપી શકો એને નવો આઘાત તો આવો!

(તરવેણી કાવ્યસંગ્રહમાંથી)

મધરાત થઈ ચૂકી હતી. એક ઊંચો આદમી વૃદ્ધ દાયણ મારિયા પિત્રોના કોશ્કીનાના ઘરના ફાટક આગળ આવીને ઊભો રહ્યો ને પછી ફળિયામાં દાખલ થઈને મકાનનાં પગથિયાં ચડ્યો. તેણે ઊંચી રેશમી હેટ પહેરી હતી અને લાંબો કોટ પહેર્યો હતો. શરદઋતુની રાતના અંધકારમાં તેનો ચહેરો કે હાથ જોઈ શકાતાં નહોતાં. પરંતુ જે રીતે તેણે ખોંખારો ખાઈને ઘંટડીનું બટન દબાવ્યું તેનાથી લાગ્યું કે તે અત્યંત ચોકસાઈવાળો, સાવધ અને રુઆબદાર આદમી હતો. ત્રીજી વાર ઘંટડી દાબી ત્યારે બારણું ખૂલ્યું અને મારિયા પિત્રોના પોતે જ બહાર આવી. તેણે સફેદ રંગનો રાત્રિપોશાક પહેર્યો હતો. ને ખભા ઉપર ઓવરકોટ લપેટ્યો હતો. મારિયાના હાથમાં લીલા રંગના છત્રવાળો દીપ હતો. દીપછત્રના રંગને કારણે મારિયાના ઊંઘભરેલા ચહેરાની મ્હાન ત્વચા, પાતળી ડોક અને ટોપી નીચે અસ્તવ્યસ્ત લટકતા લાલ રંગના વાળ ઉપર લીલા રંગની ઝાંચ પડતી હતી.

‘હું દાયણને મળી શકું?’ આવનારે પૂછ્યું.

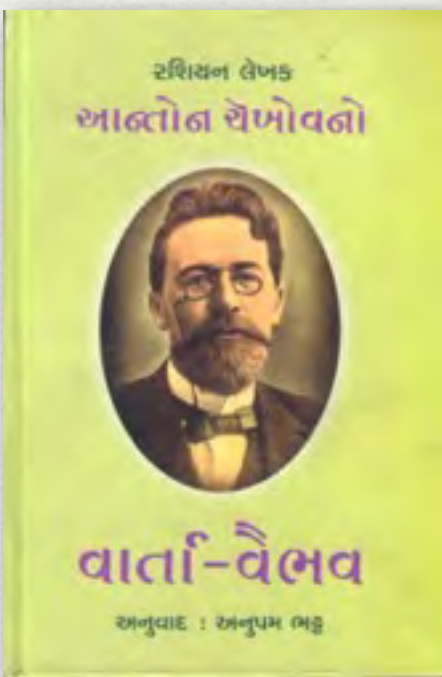
‘હું જ દાયણ છું. તમને શું મદદ કરું?’

આગંતુક ઘરમાં પ્રવેશ્યો અને મારિયાએ પોતાની સામે એક આધેડ વયના ઊંચા ને સૂકલકડી પુરુષને ઊભેલો જોયો. તેના દેખાવડા, કરડાકીભર્યા ચહેરા પર રુવાંટીદાર થોભિયાં હતાં.

‘મારું નામ કિરીયાકોવ. હું કરવેરા આંકનાર અધિકારી છું. હું મારી પત્નીની પ્રસૂતિમાં મદદરૂપ થવા માટે તમને બોલાવવા આવ્યો છું. તમે ઉતાવળ રાખો તો સારું....’

‘ઠીક.’ દાયણે કહ્યું, ‘હું કપડાં બદલી લઉં. મહેરબાની કરીને તમે બે ઠકખંડમાં મારી રાહ જુઓ.’

કિરીયાકોવ પોતાનો કોટ ઉતારીને બેઠકખંડમાં ગયો. લીલા રંગનો એક દીપ બેઠકખંડમાં મૂકેલા અત્યંત સાદા ફર્નિચર, ગાદીઓના થીગડાં મારેલા ગલેફ, કૂડામાં રાખેલાં ફૂલો અને બારીની જાળીના ટેકે ઊંચે ચડેલી વેલ ઉપર સાવ ઝાંખો પ્રકાશ પાથરતો હતો. ખંડમાં ફૂલો અને જંતુનાશક દવાની ગંધ

પ્રસરેલી હતી. આ વિચિત્ર માણસની હાજરીથી જાણે ક્ષોભ પામતી હોય તેમ દીવાલ પર ટાંગેલી ઘડિયાળ સંકોચપૂર્વક ટીક...ટીક કરતી હતી.

‘સાહેબ, હું તૈયાર છું.’ પાંચ મિનિટ પછી બહાર જવા માટેનાં કપડાં પહેરીને બેઠકખંડમાં દાખલ થતાં મારિયા પિત્રોબા બોલી. ચહેરા ઉપર પાણીની છાલકો મારીને તેણે ઊંઘ ઉડાડી દીધી હતી, તેથી હવે તે સ્ફૂતિપૂર્વક હલનચલન કરતી હતી. ‘ચાલો જઈએ.’

‘હા, આપણે ઝડપ કરવી જોઈએ.’ કિરીયાકોવે કહ્યું, ‘પણ એક જરૂરી વાત પૂછી લઉં. તમારા કામ માટે તમે કેટલું મહેનતાણું લેશો?’

‘ઓહ.... સાચું કહું તો મને ખબર નથી.’ મારિયાએ ગંભીર સ્મિત કર્યું : ‘તમે જે કાંઈ આપો તે....’

‘ના, આ જ વસ્તુ મને નથી ગમતી.’ દાયણને ઠંડી ભાવશૂન્ય નજરે તાકી રહેતાં કિરીયાકોવ બોલ્યો, ‘મહેનતાણા અંગે તો સંમતિ સધાવી જ જોઈએ જે તમારા હક્કનું છે તે મારે ન જોઈએ અને જે મારા હક્કનું છે તે તમારે ન લેવું જોઈએ. કોઈ પણ પ્રકારની ગેરસમજ ટાળવા માટે પહેલેથી જ આપણી વચ્ચે મહેનતાણા અંગે સમજૂતી થઈ જાય એ ડહાપણભર્યું છે.’

‘કેમ પણ.... ખરેખર મને ખબર નથી... મારા કામ માટે કોઈ નક્કી મહેનતાણું છે જ નહીં.’

‘હું પોતે કામ કરું છું અને બીજાના કામનું મૂલ્ય આંકવાનો મને મહાવરો છે. મને અન્યાય પસંદ નથી. જો મને ખબર પડશે કે મેં તમને વાજબી કરતાં ઓછું મહેનતાણું આપ્યું છે તો મને નહીં ગમે, એ જ રીતે જો તમે મારી પાસેથી વધારે પૈસા પડાવશો તોપણ મને નહીં ગમે, એટલે મારો આગ્રહ છે કે તમે કેટલા પૈસા લેશો તે સ્પષ્ટ કહી દો.’

‘પણ તમે જાણો છો કે મારું મહેનતાણું તો જેવું કામ તે પ્રમાણે બદલાયા કરે!’

‘હંઅઅ... મહેનતાણા અંગે તમારા મનની આવી ઢ્યુપચુ હાલત મને તો સમજાતી નથી, એટલે હવે હું જ મહેનતાણું ઠરાવી દઉં. હું તમને બે રૂબલ આપીશ.’

‘અરે, આવા ટૂંકા જીવના ન થાઓ!’ થોડું પાછળ હઠી જતાં મારિયા બોલી. તેના ગાલ પર લોહી ધસી આવ્યું હતું : ‘આવું કહેતાં તમને ખરેખર શરમ આવવી જોઈએ.... બે રૂબલ લેવા કરતાં તો હું તમારું કામ મફતમાં કરી દઈશ, બસ! જો તમારે જાણવું જ હોય તો સામાન્ય રીતે મારા કામ માટે હું પાંચ રૂબલ લઉં છું.’

‘ફક્ત બે જ રૂબલ – એનાથી વધુ હું કશું જ નહીં આપું. જે તમારા હક્કનું છે તેમાંથી મને કશું ન ખપે, પણ તમને વાજબી હોય તે કરતાં સહેજે ય વધુ પૈસા આપવાનો મારો ઇરાદો નથી.’

‘એ તો તમે જે માનતા હો તે.... પણ હું તો બે રૂબલ માટે નહીં આવું...’

‘પણ કાયદો કહે છે કે તમે મને ના ન પાડી શકો.’

‘ઠીક, તો પછી હું કંઈ મહેનતાણું લીધા વિના જ તમારું કામ કરી દઈશ.’

‘મારે એવું નથી કરવું. બધું કામ મહેનતાણાને પાત્ર છે. હું પોતે કામ કરું છું અને હું બીજાના કામનું મૂલ્ય સમજું છું...’

‘પણ બે રૂબલ માટે તો હું નહીં જ આવું.’ મારિયા પિત્રોબાએ બીતાંબીતાં વિરોધ કર્યો : ‘તમને ગમે તો મફતમાં કામ કરી દઉં...’

‘જો એમ જ હોય તો પછી તમને તકલીફ આપવા માટે હું દિલગીર છું....આવજો.’

‘તમે તો ખરા વિચિત્ર માણસ છો!’ બેઠકખંડમાંથી બહાર નીકળી ચૂકેલા કિરીયાકોવની પાછળ જતાં દાયણ બોલી, ‘તમે તમારી વાતને જડતાથી વળગી જ રહેતા હો તો પછી તમે જો ત્રણ રૂબલ મહેનતાણું આપો તો હું આવવા તૈયાર છું.’

કિરીયાકોવે ભવાં સંકોચ્યાં ને ફર્શ સામે તાકીને જોતો પૂરી બે મિનિટ સુધી વિચાર કરતો ઊભો રહ્યો, પછી મક્કમ અવાજે કહ્યું, ‘ના’ અને ઘરની બહાર નીકળી ગયો. નિરાશ અને ક્ષુબ્ધ થયેલી દાયણે ઘરનું બારણું બંધ કર્યું અને શયનખંડમાં ગઈ.

‘આ આદમી દેખાવડો છે અને સમાજમાં પ્રતિષ્ઠા ધરાવે છે, પણ કેવો વિચિત્ર છે!’ પથારીમાં પડતાં દાયણે વિચાર્યું.

અડધા કલાકથી પણ ઓછા સમયમાં બારણાની ઘંટડી ફરી રણકી ઊઠી. મારિયાએ ઊઠીને બારણું ખોલ્યું, તો ફરી એ જ કિરીયાકોવ સામે ઊભો હતો.

‘મારે અચંબો થાય એટલી બધી ગેરવ્યવસ્થા છે!’ કિરીયાકોવે કહ્યું, ‘કોઈનેય દાયણોનાં સરનામાંની ખબર નથી – નથી દવાની દુકાનવાળાને ખબર કે નથી પોલીસને ખબર. કોઈની પાસે આ માહિતી નથી એટલે મને તમારી શરત સ્વીકારવાની ફરજ પડે છે. હું તમને ત્રણ રૂબલ આપવા તૈયાર છું. પણ મારે તમને ચેતવી દેવાં જોઈએ કે જ્યારે હું નોકર રાખું છું અથવા કોઈની સેવા લઉં છું ત્યારે હું પહેલેથી શરત કરું છું કે મહેનતાણાની ચુકવણી વખતે વધારે પૈસા પડાવવા કંઈ રકઝક નહીં કરવાની કે બક્ષિસ નહીં માગવાની. દરેકને તેના કામ જેટલું જ વળતર મળવું જોઈએ.’

મારિયાએ કિરીયાકોવને થોડી વાર જ સાંભળ્યો. ત્યાં તો તેને આ માણસ તરફ ચીતરી ચડી અને તે કંટાળી ગઈ. કિરીયાકોવના એકધારા અવાજમાં તોળીતોળીને બોલાતા શબ્દોથી પોતાનો અંતરાત્મા જ ચગદાઈ જતો હોય તેવું મારિયાએ અનુભવ્યું. તેણે કપડાં બદલ્યાં અને કિરીયાકોવની સાથે બહાર નીકળી. સાવ પવન વિનાની રાત હતી. પરંતુ વાતાવરણમાં ઠંડક હતી ને અંધારું એટલું ગાઢ હતું કે શેરીની બત્તીઓ પણ સાવ ઝાંખી ભળાતી હતી. તેમના પગ નીચે ચંપાતા કીચડને લીધે ખચ્ ખચ્ અવાજ આવતો હતો. મારિયાએ આંખો ઝીણી કરીને અંધારામાં જોયું, પણ તેમને લઈ જવા માટે બહાર કોઈ ગાડી ઊભી નહોતી.

‘તમારું ઘર બહુ દૂર તો નથી ને?’ મારિયાએ પૂછ્યું.

‘ના, બહુ દૂર નથી.’ કિરીયાકોવે ચિડાઈને ઉત્તર આપ્યો.

તેઓ એક શેરીમાંથી પસાર થયાં, પછી બીજી, પછી ત્રીજી... કિરીયાકોવ લાંબાં ડગલાં ભરતો આગળ ચાલતો હતો. તેની ચાલમાં પણ તેની ચોકસાઈ અને સાવધાની પ્રગટ થતાં હતાં.

‘કેટલું ખરાબ હવામાન છે, નહીં?’ વાતચીત શરૂ કરવા માટે દાયણે કહ્યું.

કિરીયાકોવે કશી જ લાગણી પ્રદર્શિત ન કરી અને ચૂપ રહ્યો. મારિયાએ નોંધ્યું કે બૂટનાં તળિયાં વધુ ઘસાય નહીં તે માટે તે લીસા પથ્થરો ઉપર પગ મૂકીને ચાલવા કોશિશ કરતો હતો. આખરે ઘણી લાંબી કૂચ કરીને તેઓ કિરીયાકોવના ઘરે આવી પહોંચ્યાં. મોટા બંગલાના પ્રવેશખંડમાંથી દાયણે જોયું કે વિશાળ બેઠકખંડ ખૂબ જ કીમતી ફર્નિચરથી સજાવેલો હતો. પરંતુ બંગલામાં ક્યાંય કોઈ માણસો નહોતા અને કિરીયાકોવની પત્ની પ્રસવવેદનાથી પીડાતી સૂતી હતી. ત્યાં શયનખંડમાં પણ બીજી કોઈ વ્યક્તિ હાજર નહોતી. મારિયા પિત્રોબાને કોઈ સગાંસંબંધીઓ કે આવા પ્રસંગોએ મદદરૂપ થવા માટે ટોળે વળી જતી વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ પણ દેખાઈ નહીં. તેને ફક્ત એક રસોયણ દેખાઈ. તે ચહેરા ઉપરથી જ મૂર્ખ દેખાતી હતી. રસોયણ ભયગ્રસ્ત ચહેરે, વ્યગ્રતાથી આમથી તેમ દોડતી હતી. મારિયાને મોટેથી કણસવાનો અવાજ સંભળાયો.

ત્રણ કલાક પસાર થઈ ગયા હતા. મારિયા પ્રસૂતાની પથારી આગળ બેસીને ધીમા અવાજે તેને કંઈક કહેતી હતી. બન્ને સ્ત્રીઓ વચ્ચે બહેનપણાં થઈ ગયાં હતાં. તેમણે ઘણીબધી અંતરંગ ગોઠડી કરી લીધી હતી અને નવજાત શિશુ અંગે ખૂબ ઉમળકાથી વાતો કરી લીધી હતી.

‘તારે બહુ વાતો ન કરવી જોઈએ.’ દાયણે પોતાની ચિંતા દર્શાવી, છતાં તે પ્રસૂતા ઉપર પ્રશ્નોની ઝડી વરસાવતી રહી.

અચાનક બારણું ખૂલ્યું અને ધીમાં, ગૌરવપૂર્ણ ડગલાં માંડતો કિરીયાકોવ શયનખંડમાં આવ્યો. ખુરશી પર બેસીને તેણે પોતાના ગાલ પર હાથ ફેરવવા માંડ્યો. મૌન ભારેખમ બનતું ચાલ્યું.... મારિયા પિત્રોબાએ બીતાંબીતાં તેના દેખાવડા છતાં નિર્લેપ, ભાવશૂન્ય ચહેરા સામે એકબે વાર જોયું અને તે કંઈક બોલે તેની રાહ જોઈ. પરંતુ તે સાવ વિરક્તભાવે ચૂપ જ રહ્યો. તે કશાક વિચારમાં ખોવાયેલો હોય તેમ લાગતું હતું. દાયણથી હવે રહેવાયું નહીં, તેથી તેણે પોતે જ બોલવાનું નક્કી કર્યું અને આવા પ્રસંગોએ સામાન્ય રીતે જે કહેવામાં આવે છે તે કહ્યું :

‘ઠીક ત્યારે, ભગવાનનો પાડ માનો! એક વધુ જીવ આ દુનિયામાં આવ્યો છે!’

‘હા, આ આનંદદાયક વિચાર છે.’ ભાવશૂન્ય ચહેરો જાળવી રાખીને કિરીયાકોવે ઉત્તર આપ્યો, ‘પણ બીજી રીતે વિચારીએ તો વધુ બાળકો માટે વધુ પૈસા જોઈએ. બાળક કંઈ પોતાના માટેનું અનાજ ને કપડાં લઈને આ દુનિયામાં નથી આવતું.’

પોતે જાણે પતિની પરવાનગી લીધા વિના જ અથવા અચાનક મનમાં ધૂન ચડી હોય ને એક નવા જીવને અવતાર આપી બેઠી હોય તેવો અપરાધનો ભાવ કિરીયાકોવની પત્નીના ચહેરા પર ફરકી ગયો.

કિરીયાકોવ નિસાસો નાખીને ઊભો થયો અને ધીમાં ડગલાં માંડતો ખંડની બહાર ગયો.

‘તારો પતિ તો ભારે વિચિત્ર માણસ છે!’ દાયણે કહ્યું, ‘કેટલી બધી કરડાકી! અને એ સ્મિત તો કરતો જ નથી...’

પ્રસૂતાએ દાયણને કહ્યું, ‘મારા એ એવા જ છે... એ પ્રામાણિક, ન્યાયી, ડાહ્યા, સમજપૂર્વક કરકસર કરવાવાળા છે, પરંતુ આ બધા ગુણો એમનામાં એટલી બધી અતિશય માત્રામાં છે કે બધાં માણસો એમની હાજરીમાત્રથી ગૂંગળામણ અનુભવે છે. એમનાં બધાં સગાંઓ સાથે એમણે ઝઘડા કર્યાં છે. કોઈ નોકર અમારા ઘરમાં એક મહિનાથી વધુ ટકતો નથી. એમને કોઈ મિત્ર પણ નથી. હું ને મારાં બાળકો એકએક ડગલું ભરતાં એમના ભયથી થથરીએ છીએ. એ મને કે બાળકોને મારતા નથી, ધમકાવતા પણ નથી, એમની મર્યાદાઓ કરતાં એમના સદ્ગુણોની સંખ્યા વધુ છે, પણ એ ઘરની બહાર નીકળે ને ઘરનું વાતાવરણ વધુ સ્વસ્થ બની જાય છે અને અમે ખુશખુશાલ થઈ જઈએ. છીએ. મને સમજાતું નથી કે મને આવું શા માટે થાય છે!’

‘આ બધાં વાસણોને બરાબર સાફ કરીને કોઠારમાં મૂકી દેજો.’ ફરી વખત શયનખંડમાં દાખલ થતાં કિરીયાકોવ બોલ્યો, ‘આ બધી શીશીઓનેય સાચવીને મૂકી દેજો – ભવિષ્યમાં કામ લાગશે.’

કિરીયાકોવ બહુ જ સાદી ને સામાન્ય વાત કહેતો હતો, તેમ છતાં કોઈ દેખીતા કારણ વિના જ દાયણ એકદમ સંકોડાઈ ગઈ. તેને હવે આ માણસની બીક લાગવા માંડી હતી અને તેનાં પગલાંનો અવાજ સંભળાય તોય તે ચોંકી ઊઠતી હતી. સવારે વિદાય લેતી વખતે મારિયાએ કિરીયાકોવના નાના દીકરાને જોયો. તે નિશાળે જવા જેવડી ઉંમરનો હતો. છોકરાના વાળ તદ્દન ટૂંકા કાપેલા હતા ને તે ખૂબ ફિક્કો દેખાતો હતો. તે ભોજનખંડમાં બેસીને નાસ્તો કરતો હતો. કિરીયાકોવ તેની સામે ઊભો રહીને એકધારા અવાજે, એક એક શબ્દ તોળીને કહેતો હતો :

‘તને જેમ ખાવાની ખબર પડે છે તેમ હવે તારે કેમ કામ કરવું તેની પણ ખબર પાડવી પડશે. તેં અત્યારે ચાનો એક ઘૂંટડો પીધો, પણ તને કોઈ દિવસ એ વિચાર નહીં આવ્યો હોય

કે ચાના એક ઘૂંટડાનાય પૈસા બેસે છે અને એ પૈસા પરસેવો પાડીને મેળવવામાં આવે છે. ખાતાં-ખાતાં તું આનો વિચાર કરજે...'

દાયણે છોકરાના નીરસ ચહેરા સામે જોયું ને તેને લાગ્યું કે અહીંની હવાય ભારેખમ છે અને આ વિચિત્ર માણસની કચડી નાખતી હાજરી અસહ્ય બનવાથી ગમે તે પણ આ બંગલાની દીવાલો તૂટી પડશે. મારિયા ભયથી બેબાકળી થઈ ગઈ અને તેને આ માણસ તરફ તીવ્ર ઘૃણા થઈ આવી. તેણે પોતાની પોટકી ઊંચકી લીધી અને ઉતાવળે-ઉતાવળે બંગલાની બહાર નીકળી ગઈ.

અડધે રસ્તે પહોંચીને મારિયાને યાદ આવ્યું કે પોતે ત્રણ રૂબલ મહેનતાણું લેવાનું તો ભૂલી જ ગઈ હતી. તેણે ક્ષણ વાર ઊભા રહીને વિચાર કર્યો, પછી મનમાંથી એ વિચાર જ કાઢી નાખ્યો અને આગળ ચાલવા માંડી.

(ચંખવનો વાર્તાવૈભવ)

વનમાં તે મેલી મુંને એકલી રે વણઝારા!
જી હો! મુંને મેલી મત જાજો બાળા વેશમાં
સોદાગર હંસા જી.

કાગળ જેસી કોથળી રે વણઝારા!
જી હો! એને મળતાં ને લાગે વાર રે
સોદાગર હંસા જી.

ડુંગર માથે દેરડી રે વણઝારા!
જી હો! હું તો ચડી ચડી જોઉં તારી વાટ રે
સોદાગર હંસા જી.

ફાલી ફૂલી રે ઓલી પીપળી રે વણઝારા!
જી હો! ઓલી ફળ વિના ઝૂલે નાગરવેલ રે
સોદાગર હંસા જી.

આંબો જાણીને મેં તો સેવિયો રે વણઝારા!
જી હો! એ તો કરમે ઊગ્યો છે ભંભૂર રે
સોદાગર હંસા જી.

હીરા માણેકની કોટડી રે વણઝારા! '
જી હો! મને વેપારી મળ્યા સવા લાખના.
સોદાગર હંસા જી.

૧

શ્રેષ્ઠ ઉમાશંકર

(સંપાદન : નિરંજન ભગત, ચિમનલાલ ત્રિવેદી, ભોળાભાઈ પટેલ)

ઉમાશંકર જોશીની કવિતામાંથી અને વાર્તાઓમાંથી સ્વતંત્ર ચયન-પુસ્તકો થયેલાં છે પરંતુ એમના સમગ્ર સાહિત્યકાર્યમાંથી થયેલો આ પહેલો બૃહત્ સંચય-ગ્રંથ છે. એટલે, એ રીતે પણ એ એક મહત્ત્વના ઉમેરારૂપ છે.

ત્રણે સંપાદકો આપણા પીઠ અભ્યાસી વિદ્વાનો છે. ઉમાશંકરની સર્વ કાવ્યકૃતિઓમાંથી એમણે પસંદ કરેલી અહીં ૩૯ કૃતિઓ છે; ૪ એકાંકી નાટકો અને ૭ વાર્તાઓ છે; ઉમાશંકરની એકમાત્ર નવલકથા ‘પારકાં જણ્યાં’માંથી આરંભનાં ૫ પ્રકરણો અહીં પસંદ કરવામાં આવ્યાં છે; ‘ગોષ્ઠિ’ નિબંધસંગ્રહ ઉપરાંત, ઉમાશંકરે ‘સંસ્કૃતિ’માં અનેક વિષયો પર વિચારકેન્દ્રી લેખો/નિબંધો કરેલા એના સંગ્રહોમાંથી તેમજ ‘કેળવણીનો કીમિયો’માંથી – એમ વ્યાપકભાવે નિબંધ નામે ઓળખાવાય એવી ૯ કૃતિઓ છે; ઇશાન ભારત, યુરોપ, ચીન આદિના પ્રવાસ દરમિયાન લખાયેલાં, ગ્રંથરૂપ પામેલાં, પ્રવાસ-લખાણોમાંથી ૫ લખાણો છે; સાહિત્યસર્જકો અને ગાંધીજી જેવા વ્યક્તિવિશેષો ઉપર લખાયેલાંમાંથી ૧૦ રેખાચિત્રો છે; ૭ આત્મકથનાત્મક ટૂંકા લેખો તેમજ સુંદરમ્, ગાંધીજી, મેઘાણી, હરિશ્ચંદ્ર ભટ્ટ ઉપર લખાયેલા થોડાક પત્રો છે) અને ઉમાશંકરના કર્તાકૃતિવિષયક તથા સૈદ્ધાંતિક વિવેચનમાંથી ૧૨ વિવેચનલેખો અહીં પસંદગી પામ્યા છે.

આ વિગતો પરથી પણ ખ્યાલ આવશે કે બહુમુખી, બહુરૂપ સર્જક-સારસ્વત-પ્રતિભા ધરાવનાર ઉમાશંકરની અનેક કૃતિઓમાંથી ઉત્તમની તારવણી માટે સાડા છસો પાનાં પણ સંકડાશનો અનુભવ કરાવે. સૌને માટે સ્મરણીય બને એવી કૃતિઓનું અનુમાન અને સંપાદકને મન ‘શ્રેષ્ઠ’ની રુચિગત વાસ્તવિકતા – એ બે વચ્ચે રહીને સંપાદકે ઉત્તમને ઉપસાવી આપવાનું હોય છે, એમાંથી ભિન્ન રુચિને તોષનારી લઘુતમ સાધારણ કૃતિઓ જેટલી વધુ પસંદ થઈ આવે એટલું સારું. અહીં એ થઈ શક્યું છે.

ઉમાશંકરનાં બધાં લખાણોમાં જે જઈ શક્યા નથી કે જવાના નથી એવા વાચકો આવાં ચયનોનું પ્રધાન લક્ષ્યવર્તુળ હોય એ સ્વાભાવિક છે ને એમને ઉમાશંકરની પ્રતિનિધિ ઉત્તમ રચનાઓ અહીં મળી જ રહેવાની છે. પણ કોઈ ને કોઈ નિમિત્તે ઉમાશંકરનાં સર્વ લખાણોથી પરિચિત વાચકોનું સ્મરણ અને રુચિ અહીં સળવળવાનાં : કવિતામાં અહીં ‘અમે સૂતા ઝરણાને જગાડ્યું...’ એ વિશિષ્ટ-મધુર ગીત અને ‘મંથરા’ જેવી પદ્યનાટકની સૌથી નજીક જનારી કૃતિ કેમ નથી? ‘છેલ્લું છાણું’ કે ‘લોહીતરસ્યો’ જેવી ગ્રામપરિવેશની, મનુષ્યના પ્રબળ આવેગોને વિલક્ષણ વળાંકો આપનારી વાર્તાઓ કેમ નથી? ગામડામાંથી શહેરમાં વળતી પેઢીના સંક્રાંતિ-સમયને બાળપાત્રોની મદદથી મનોવૈજ્ઞાનિક રીતે રજૂ કરતી વિલક્ષણ એકાંકીરચના ‘પડઘા’ કેમ નથી? વિવેચનલેખોમાં ‘શરદ્દપૂનમ’ની સંઘટના તપાસતો, વિશેષ ઉપક્રમવાળો, લેખ અને ‘કવિકર્મ’ જેવો વિશિષ્ટ લેખ કેમ નથી? સંશોધક ઉમાશંકરનું કોઈ રીતે પ્રતિનિધિત્વ થઈ ન શક્યું હોત? અને ઉમાશંકરનાં અંગ્રેજી લખાણોમાંથી પણ કંઈક સમાવાયું હોત તો ઉમાશંકરના અંગ્રેજી અભિવ્યક્તિવિશેષનો પરિચય પણ વાચકોને સંપડાવી શકાયો હોત...

આવા વિકલ્પો, જોકે, કોઈકોઈને જુદાજુદા પણ સૂઝવાના. એ બધામાં તથ્ય ને વાજબીપણું પણ હોવાનાં. પરંતુ, સંપાદકોએ પણ, છોડી દેવી પડેલી આવી જ કોઈ ને કોઈ કૃતિઓ અંગે મૂંઝવણ અનુભવી હોય એય બનવાજોગ છે. એટલે આવા પ્રશ્નો આ સંપાદનની ‘સામે’ ધરેલા નહીં પણ સ્મરણ-પૂર્તિરૂપ લેખાય.

પુસ્તકના આરંભે ઉમાશંકરનાં સર્વ પ્રકાશિત પુસ્તકોની વર્ગીકૃત યાદી છે; પસંદ કરેલી દરેક કૃતિને અંતે એમણે મૂળ સ્ત્રોત (ગ્રંથ)નો નિર્દેશ કર્યો છે ને દરેક સ્વરૂપની કૃતિઓની આગળ, તે તે સ્વરૂપમાંના ઉમાશંકરના વિશેષને ઉપસાવતાં સઘન મિતાક્ષરી લખાણો મુકાયાં છે – એ આ સંપાદનને શાસ્ત્રીય તેમજ વધુ ઉપયોગી બનાવે છે.

(‘પ્રત્યક્ષ’, જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર, ૨૦૦૫)

૨

બાળકો શાથી નિષ્ફળ નીવડે છે? – જહોન હોલ્ટ

અનુ. કિરણ શીંગલોત

ઔપચારિક શિક્ષણપદ્ધતિની નિષ્ફળતા વિશે તો, વૈચારિક-સૈદ્ધાન્તિક ભૂમિકાએ રહીને તેમજ સર્વેક્ષણો રૂપે, દુનિયાભરમાં ઘણું લખાયું હશે પરંતુ શિક્ષણ લેવા (એક બાળમંદિરથી) પ્રવેશતાં બાળકો શા કારણે નિષ્ફળ જાય છે, માનસિક રીતે થાકીહાંફી જઈને છેવટે કુંઠિત થઈ જાય છે (અને એવી સ્થિતિમાંથી એમને ઉગારવા શું કરી શકાય) – એની, સતત દષ્ટાન્તો આપતા રહીને વાત કરતું આ પુસ્તક લેખકના આગવા દષ્ટિકોણને લીધે વિચારણીય ને ખાસ્સું પ્રેરક બની રહે એવું છે.

એના લેખક જહોન હોલ્ટ (૧૯૨૩-૧૯૮૫) કોલેજશિક્ષણ પછી અમેરિકાના નૌકાદળમાં સબમરીન ઓફિસર તરીકે, યુદ્ધના સેનાની તરીકે, મોટા સરકારી અધિકારી તરીકે રહ્યા, દેશ-વિદેશમાં ફર્યા, ઘણાં કુટુંબોમાં રહીને બાળકોનો ગાઢ સંપર્ક કેળવ્યો; અસંખ્ય જાહેર વ્યાખ્યાનો આપ્યાં ને પછી – વયની ને અનુભવની પીઠતા સાથે – ત્રીસ-બત્રીસની વયે શિક્ષક થયા. અનેક વર્ષો શાળાઓમાં, શિક્ષણ-તાલીમ કોલેજોમાં અધ્યાપન કર્યું – મોટી પ્રેરકતા ને ગતિશીલતા ઊભાં કર્યાં. મુખ્યત્વે ગણિતના આ શિક્ષકે વિષય શીખવવાની ઉત્તરોત્તર વધુ ને વધુ સરળ-રસપ્રદ પદ્ધતિઓ અખત્યાર કરતાંકરતાં ઝીણી કાળજીપૂર્વક બાળકોની માનસિકતા પર પણ સતત નજર રાખી. શિક્ષક તરીકેની એમની કારકિર્દી એક પ્રયોગશાળા બની રહી. નિરીક્ષણો, તારણોની નોંધો રાખવા એમણે ડાયરી લખી. ૧૯૫૮થી ૧૯૬૧ સુધીની આવી ડાયરી-નોંધોને આધાર તરીકે રાખીને એમણે આ પુસ્તક લખ્યું.

અનેક દષ્ટાન્તોથી બાળકોની કલ્પનાશીલતા, વિસ્મયવૃત્તિ; મા-બાપ, સમાજ, શિક્ષકો તરફથી લદાતાં પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષ દબાણોને પરિણામે એમનામાં જન્મતી ભયગ્રંથિ; એમની કચડાતી જતી જિજ્ઞાસાવૃત્તિ અને બદલાતી માનસિકતાનાં અસંખ્ય ચિત્રો આંકવાની સાથે એમણે આપણો સમાજ, શિક્ષકો, શિક્ષણપદ્ધતિ સામે સ્વસ્થપણે પણ ધારદાર રીતે એમનો વિરોધ-વિદ્રોહ આલેખ્યો છે. એની. વિગતે વાત કરવામાં લંબાણ થશે – કેટલાક અંશો જોઈએ.

બાળક માનસિક ક્ષતિ સાથે જન્મતું નથી – સામાન્ય અર્થમાં તો બધાં બુદ્ધિશાળી જ હોય છે. આપણાં જડ અને કલ્પનાશૂન્ય ધોરણોની લાકડીએ આપણે હોશિયાર-ઠોઠના ભેદ ઊભા કરી દઈએ છીએ. ને શાળામાં પ્રવેશતાંવેંત સૌથી પહેલાં તો બાળકના તરવરાટને ને વિસ્મયવૃત્તિને બુઢી કરવા માંડીએ છીએ. લેખક કહે છે કે, એટલે જ, ‘ચંચળતા અને ઉલ્લાસથી સભર આ બાળક બાળમંદિરમાં પહોંચતાં જ દવાખાનામાં દાખલ થવા આવેલા બીમાર દર્દી જેવું બની જાય છે’ અને પછી, કમશઃ, આમ બોલાય-ન બોલાય, કરાય-ન કરાયના નિષેધો-આગ્રહો એના પર ઠોકી બેસાડીને ‘ખૂબ નાની ઉંમરથી પોતાની સાચી લાગણીઓ છુપાવવાની એમને તાલીમ આપવામાં આવે છે’ તેથી ગમા-અણગમાની, રુચિ-અરુચિની ‘પ્રામાણિક અભિવ્યક્તિ એ કોઈ આગળ કરી શકતું નથી.’

બાળકની આવી કરુણાજનક કુંઠા માટે એમણે સૌથી વધુ જવાબદાર ઠેરવ્યા છે શિક્ષકોને. નવું જાણવા માટેની સાહસભરી જિજ્ઞાસાવૃત્તિનો તેમજ મનુષ્યપ્રીતિ (બાળક-વિદ્યાર્થી તરફના પ્રેમ)નો અભાવ જેવી શિક્ષકની નબળાઈ બાળકની કમનસીબી બની રહે છે. પ્રશ્નો-સમસ્યાઓના તૈયાર ઉકેલો હાથવગા કરી લઈને વિદ્યાર્થી પર ઠાલવવાને પરિણામે ‘શાળાઓમાં શીખવવામાં આવતું મોટા ભાગનું જ્ઞાન કચરાટોપલીમાં પધરાવવા જેટલું જ મૂલ્ય ધરાવતું હોય છે.’ એવું સાચું વિધાન કરીને, એની દુઃખદ પ્રતીતિ થાય એવું એક ચિત્ર એમણે આપણી સામે મૂક્યું છે : ‘શિક્ષણશાખાના વિદ્યાર્થીઓ સામે વ્યાખ્યાન આપતી વખતે પણ મને અવારનવાર દુઃખદાયક અનુભવો થયા છે. એમની સમક્ષ શિક્ષણકાર્યમાં પ્રયોગશીલતાની અને બાળમાનસની અગાધ શક્તિનો ઉલ્લેખ કરતી વખતે હું એમના મોં પર મૂંઝવણ અને ગભરાટની ગ્રંથિઓ વાંચી શકું છું નવીનતા અને મૌલિકતા સાંભળવા, સ્વીકારવા તેઓ માનસિક રીતે તૈયાર હોતાં નથી. કશા નવાનો સંદર્ભ થતાંવેંત જ એમનાં મોં પડી જાય છે, એમની આંખો ઢળી પડે છે. વ્યાખ્યાન આપતી વખતે હું મારી આંખો વારાફરતી દરેક વિદ્યાર્થી – આવતી કાલના શિક્ષક – ઉપર ફેરવું છું. પરંતુ તે મારી આંખમાં આંખ પરોવી જોવાની કોશિશ કરી શકતો નથી.’ (પૃ. ૨૪૨). એમ લાગે કે, વિદ્યાર્થીઓની દશા તેમજ શિક્ષકોની આવી સ્થિતિ, આપણે ત્યાં ને અમેરિકામાં પણ એકસરખી કમનસીબ છે.

લેખકે પોતાના સાક્ષાત્ પ્રયોગો-અનુભવો ઉપરાંત બહોળા વાચન-ચિંતનના પરિણામરૂપ કેટલાંક આકરાં પણ વિચારણીય મંતવ્યો પણ આપ્યાં છે. કહે છે કે, માનસશાસ્ત્રીઓએ ઊભા કરી આપેલા બુદ્ધિઆંક-ધોરણ (આઈ.ક્યૂ.) પણ ભ્રામક અને નિરર્થક છે. વળી, વિવિધ વિષયના નિષ્ણાતો બાળકને શું ને કેટલું આપવું ઘટે એની કાળજી-ચિંતાને બદલે પોતાના વિષયનું મહત્ત્વ વધારવાની ચડસાચડસીમાં પડે છે ને રાજકીય વગનો પણ આશરો લઈને પોતાની જ મહત્તા સ્થાપવા મથે છે પરિણામે બાળકોનો ‘શિક્ષણ’ના નામે મરો થાય છે.’ શિક્ષણપદ્ધતિ પણ એવી છે કે ‘જગતની સુંદરતા વિશે વિચારવા’ની મોકળાશ ઊભી કરી આપવાને બદલે વિદ્યાર્થીઓને સ્પર્ધાત્મક જગતમાં ધકેલી મૂકે છે, પરિણામે પરીક્ષાઓ પણ ષડયંત્ર સમી બની રહે છે.

આવાં અનેક ઘોતક તારણો આપતું, તેમજ શિક્ષક તરીકે પોતે કરેલા સફળ પ્રયોગોનો પ્રયોગલેખે, વિનમ્રભાવે ચિતાર આપીને, બધેથી નિષ્ફળ જનારની શક્તિઓને ને આત્મવિશ્વાસને એમણે કેવાં સંકોર્યા એનો રોમાંચ આપતું આ પુસ્તક એક અત્યંત કલ્પનાશીલ ને બેહદ પ્રેમાળ શિક્ષકની સમૃદ્ધ કેફિયત તરીકે આસ્વાદ્ય તેમજ પ્રેરક છે.

બાળરોગવિશેષજ્ઞ અને વિચારક તબીબ ડૉ. કિરણ શીંગલોતે એનો અનુવાદ કરીને એક ઘણું ઉપયોગી કામ કર્યું છે, અનુવાદ, થોડીક શુદ્ધિ ને સફાઈ માગે એવો હોવા છતાં, ક્યાંય ક્લિષ્ટ બન્યો નથી – પ્રાસાદિક ને સુવાચ્ય બન્યો છે. આવા અનુવાદ માટે એમને અભિનંદન

(‘પ્રત્યક્ષ’, જાન્યુઆરી-માર્ચ, ૧૯૯૬)

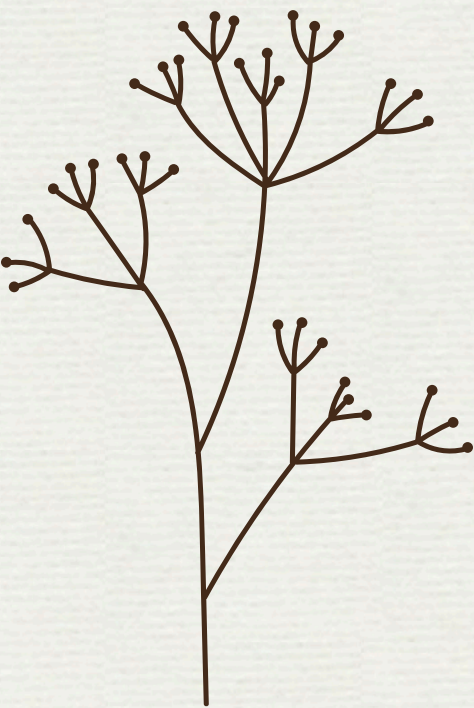
બાપુ સાથેની મુલાકાત

વિનોબા ભાવે, અનુવાદ અને પૂર્તિ મંજુ ઝવેરી

તે દિવસ હતો, ૭મી જૂન, ૧૯૧૬, હું અમદાવાદ સ્ટેશને ઊતર્યો. મારી પાસે વધારે સામાન નહોતો. મેં પોતે જ સામાન ઊંચક્યો અને રસ્તો પૂછતો ચાલી નીકળ્યો. એલિસબ્રિજને રસ્તેથી ચાલતો સવારે આઠ વાગે કોચરબ આશ્રમે પહોંચ્યો. બાપુને એક નવી વ્યક્તિ આવી છે એમ કહેવામાં આવ્યું. એમણે કહ્યું, 'નાહીને એમને અહીં આવવા દો.' નાહીને હું એમની પાસે પહોંચ્યો. તે શાક કાપતા હતા. મારી સામે આ પણ એક નવું જ દૃશ્ય હતું, શાક કાપવાનું કામ પણ રાષ્ટ્રીય નેતા કરે એવું ક્યારેય સાંભળ્યું નહોતું. એમના પહેલા દર્શનથી જ મને શ્રમનો પાઠ મળ્યો. બાપુએ એક ચપ્પુ મારા હાથમાં આપ્યું. મેં આ પહેલાં આવું કામ કદી કર્યું નહોતું. મને મળેલી આ પહેલી દીક્ષા હતી. પછી શાક કાપતાં-કાપતાં તેમણે મારી પૂછતાં કરી. તેમણે કહ્યું, 'જો તને અહીં રહેવાનું સારું લાગે અને તારું જીવન તારે સેવાકાર્યમાં લગાડવું હોય તો તું અહીં રહે. મને તેથી આનંદ થશે.' મારી જિજ્ઞાસા એમણે પારખી હતી. એમણે કહ્યું, 'તું ખૂબ દૂબળો લાગે છે. આત્મજ્ઞાની માણસ સાધારણ રીતે શરીરથી કમજોર હોય છે, પણ તું તો બીમાર દેખાય છે.' આત્મજ્ઞાની ક્યારેય બીમાર પડે નહીં, એ એમણે આપેલો બીજો પાઠ હતો. બાપુની આ વાતચીત હું ક્યારેય ભૂલી શકતો નથી.

તે દિવસે શાક કાપતાં-કાપતાં બાપુ સાથે જે વાતચીત થઈ તે. પછી માત્ર કામની વાત થતી. બીજો બધો વખત હું મારા કામમાં મગ્ન રહેતો. બાપુને અનેકની સાથે વાતચીત થતી એ હું સાંભળી રહેતો. છોકરો સદ્ભાવથી આવ્યો છે એની બાપુને ખબર હતી, પણ બીજાં બધાંને હું જડ માણસ છું એમ લાગતું. એક દિવસ કોઈક સાથે વાત કરતાં બાપુએ કહ્યું, 'આ તો ગૌણ ભાષા છે.' મેં કહ્યું, 'ના, આ ભક્તિની ભાષા છે.' બાપુએ કહ્યું, 'બરાબર છે. જ્ઞાનની ભાષા અને ભક્તિની ભાષા.' મારા જેવા છોકરાના મતને મહત્ત્વ આપીને એ કબૂલ કરવા જેટલી નમ્રતા બાપુમાં હતી.

બાપુએ મારી પરીક્ષા લીધી કે નહીં તેની મને ખબર નથી, પરંતુ મારી બુદ્ધિ-અનુસાર મેં એમની ખૂબ જ પરીક્ષા લીધી. એ પરીક્ષામાં જો એ ઓછા

ઊતરી આવ્યા હોત તો હું એમની પાસે ટક્યો ન હોત. મારી પરીક્ષા લઈને મારામાં એમને કેટલીયે ખોટ કેમ નહીં દેખાઈ હોય, તોપણ એ મને એમની પાસે રાખતા હતા. પણ જો મને એમની સત્યનિષ્ઠામાં કોઈ પણ ન્યૂનતા દેખાઈ હોત તો હું તેમની પાસે ટક્યો ન હોત. પોતે મુક્ત પુરુષ – પૂર્ણ પુરુષ છે એવો ભાસ હોય એવા ઘણા મહાપુરુષો મેં જોયા હતા. એવા કોઈ પણ મહાપુરુષનું મને આકર્ષણ થયું નહોતું. પણ પોતાને સદૈવ અપૂર્ણ માનનારા બાપુ માટે જ મને વિલક્ષણ આકર્ષણ થયું. તે હંમેશાં કહેતા, ‘હું હજી પૂર્ણ સત્યથી કેટલો બધો દૂર છું.’ મારા ઉપર બાપુનો જેટલો પ્રભાવ પડ્યો તેટલો પૂર્ણતાનો દાવો કરનારા બીજા કોઈ પણ સજ્જનનો પડ્યો નથી.

હું બાપુને મળતાં જ એમનાથી મુગ્ધ થયો એ એમની આંતર્બાહ્ય એકતાને કારણે. કર્મયોગની દીક્ષા મને બાપુ પાસેથી જ મળી. ગીતામાં તો કહ્યું જ છે, પણ એનો સાક્ષાત્કાર થયો બાપુના જીવનમાં. ગીતાના કર્મયોગનું પ્રત્યક્ષ આચરણ મેં બાપુમાં જોયું. ગીતામાં સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણોનું વર્ણન છે. આવું વર્ણન લાગુ પડે એવી દેહધારી વ્યક્તિ મોટું ભાગ્ય હોય તો જ શોધતાં મળે. પરંતુ આ લક્ષણોની નજીક પહોંચેલા આ મહાપુરુષને મેં મારી આંખે જોયા.

આ સંદર્ભમાં મહારાષ્ટ્રના તેજસ્વી અભ્યાસી-ચિંતક સ્વર્ગસ્થ શ્રી નરહર કુરંદકરનો ગાંધીજી- વિનોબાના પ્રથમ મેળાપ અંગેનો પ્રતિભાવ ખાસ્સો રસપ્રદ છે. નરહર કુરંદકર લખે છે. ‘મહાત્મા ગાંધી અને વિનોબાનો મેળાપ ૭મી જૂન, ૧૯૧૬ને દિવસે થયો. ૧૯૧૬ની સાલમાં વિનોબા જેવા માણસ ગાંધીજીથી કેમ આકર્ષિત થયા એ ન સમજાવી શકાય એવી ગૂઢ ઘટના છે, કારણ કે તે વખતે હજી ગાંધીજીએ ફેંટો બાંધવાનું છોડ્યું નહોતું; હજી પંચિયું પહેરવાનું એમણે ચાલુ કર્યું નહોતું; હજી ગાંધી મહાત્મા તરીકે પણ પ્રસિદ્ધ થયા નહોતા. વિનોબા જેવા અધ્યાત્મની પ્રખર લગની લાગેલા માણસને તે વખતે ગાંધીનું આકર્ષણ કેમ થાય એ કહેવું મુશ્કેલ છે. પણ એ આકર્ષણ થયું એ વાત સાચી છે. ૨૧ વર્ષની વયે વિનોબા ગાંધીના સહવાસમાં આવ્યા. ગાંધીને એમણે પોતાના ગુરુ માન્યા. વિનોબાની જેમ પ્રખર પાંડિત્ય માટે ગાંધીજીને તૃષ્ણા નહોતી. વિનોબા જેટલી મોક્ષની જિજ્ઞાસા પણ ગાંધીને નહોતી. વૈરાગ્ય અને તપની જે અવસ્થામાં તે વખતે વિનોબા હતા એ અવસ્થામાં આકર્ષણ થાય એવું તેજોવલય એ વખતે ગાંધીજી પાસે નહોતું. તોપણ વિનોબા ગાંધીજીના શિષ્ય થયા. એ વખતે ગાંધીજીએ વિનોબાના પિતાને લખ્યું હતું, ‘તમારો દીકરો અહીં મારી પાસે છે. એ સાધનાની જે પાયરી ઉપર છે ત્યાં સુધી હું હજી ગયો છું કે નહીં એની શંકા જ છે.’ ગાંધીજીનું વિનોબા પ્રત્યેનું આકર્ષણ સમજી શકાય છે. પછીના સમયમાં ગાંધી માટે વિનોબાને લાગનારું આકર્ષણ પણ સમજી શકાય. પણ જે વખતે વિનોબાએ ગુરુ તરીકે ગાંધીનો સ્વીકાર કર્યો તે વખતનું વિનોબાનું ગાંધીજી તરફનું આકર્ષણ એ એક ગૂઢ બાબત છે. પણ આ ગૂઢતા જ માનવીય જીવનનું સ્વરૂપ છે.’

[૧૧મી સપ્ટેમ્બર, ૧૯૮૪ના મહારાષ્ટ્ર ટાઇમ્સમાંથી]

કચ્છી કાવ્ય

રૂંગેજા મીં
વિશનજી નાગડા

અભ જે નાલે ઠલા ચક્કર,
પખ વિઠી પછાડે તેતર.

ફોફિલો ફુટેઓ પિઠ-મોઆડો,
ધરિયેકે કો થૈ પૈ ફિકર?

ઉથી ઉગે મેં, માં નેર્યો ત,
આરીસેજા થૈ પ્યા ટુક્કર.

રૂંગેજા મીં, રાત વઠા વા,
ધિલ ખોધીને નેર્યો વતર.

રંગ ન હિકડો, ડિસજેં સત-સત,
કેં ભનાયો, ધિલજો ચિતર?

પોથી સજી કે ઉડઈ ખાઈ,
સુખર! ભચીવ્યા અઢ્ઢઈ અખર!

કરમ-કાંભૂડી ડિસંધે નિઠી,
બધણ વિઠા ત ખુટેઓ સિતર!

આંસુનો વરસાદ
અનુ૦ રમણીક સોમેશ્વર

આભને નામે ઠલાં ચક્કર,
બેઠું પાંખ પછાડે તેતર,

પરપોટો તો પોતે ફૂટ્યો
દરિયાને કાં થઈ છે ફિકર!

સવારમાં જાગી મોં જોયું
ત્યાં આરીસો કચ્ચર કચ્ચર.

આંસુનો વરસાદ રાતભર,
દિલમાં ખોલું ભીનપનું સ્તર.

એક નથી, છે સાત સાત રંગ
કોણે દોર્યું દિલનું ચિત્તર!

પોથી આખી ઊધઈ ખઈ ગઈ,
ભલું બચી ગ્યા અઠી અક્ષર.

કરમ-ગાંસડી વાગે નહાની
બાંધો ત્યાં તો ખૂટે સૂતર.

[કચ્છી કાવ્યસંગ્રહ 'સોજાંઓ'
(મોં-સૂઝણું)-માંથી]

એકત્ર ઈ-બુક્સ

ગુજરાતીનાં સ્મરણીય પુસ્તકોની

રમ્ય અને સંતર્પક ઈ-બુક શ્રેણી

અગ્નિકુંડમાં ઊગેલું ગુલાબ । નારાયણ દેસાઈ
અપરાજિતા । પ્રીતિ સેનગુપ્તા
અમાસના તારા । કિશનસિંહ ચાવડા
અમૃતા । રઘુવીર ચૌધરી
અરધી સદીની વાચનયાત્રા - ૧-૪ । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
અલગારી રખડપટ્ટી । રસિક ઝવેરી
અશ્રુઘર । રાવજી પટેલ
આપણો ઘડીક સંગ । દિગ્વીશ મહેતા
કંકાવટી । ઝવેરચંદ મેઘાણી
કુરબાનીની કથાઓ । ઝવેરચંદ મેઘાણી
ખરા બપોર । જયંત ખત્રી
ખાંભીઓ જુહારું છું । ઝવેરચંદ મેઘાણી
ગાંધીજીની જીવનયાત્રા । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
ગિજુભાઈની બાળવાર્તાઓ । ગિજુભાઈ બધેકા
ગીતામંથન । કિશોરલાલ મશરૂવાળા
જન્મન્તિકે । સુરેશ જોષી
જીવનનું પરોઢ । પ્રભુદાસ ગાંધી
જેલ ઓફિસની બારી । ઝવેરચંદ મેઘાણી
તિબેટના ભીતરમાં । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
ત્યારે કરીશું શું? । લિયો ટોલ્સ્ટોય
દિવ્યચક્ષુ । રમણલાલ વ. દેસાઈ
પન્થિની । કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી
પૂર્વાલાપ । કાન્ત - મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ
બાપુની છબી । કાકા કાલેલકર
બારીબહાર । પ્રહલાદ પારેખ
ભજનાંજલિ । કાકા કાલેલકર
ભારેલો અગ્નિ । રમણલાલ વ. દેસાઈ
ભવનું ભાતું । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
ભેદની ભીંત્યુંને ભાંગવી । મનુભાઈ પંચોળી
મારા ગાંધીબાપુ । ઉમાશંકર જોષી
મારી હકીકત । નર્મદ
મોરનાં ઈંડાં । કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી
રખડુ ટોળી । ગિજુભાઈ બધેકા
રવીન્દ્રનાથની રત્નકણિકાઓ । નગીનદાસ પારેખ
વાચનયાત્રાનો પ્રસાદ । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
વિદિશા । ભોળાભાઈ પટેલ
દ્વિરેફની વાતો - ભાગ ૧ । રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક
વેવિશાળ । ઝવેરચંદ મેઘાણી
શીંગડાં માંડતાં શીખવશું । મનુભાઈ પંચોળી
શું શું સાથે લઈ જઈશ હું? । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
સત્યના પ્રયોગો । મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી
સરસ્વતીચંદ્ર - ભાગ - ૧ । ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી

સર્વોદય । મોહનદાસ ગાંધી
સાત વિચારયાત્રા । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
હાર્ય-માળાનાં મોતી । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
હિંદ સ્વરાજ । મોહનદાસ ગાંધી
અવતરણ । સં. રમણ સોની
સમુદી । યોગેશ જોષી
અરૂપસાગરે રૂપરતન । યજ્ઞેશ દવે
અવલોકન-વિશ્વ । સં. રમણ સોની
અસ્તિ । શ્રીકાન્ત શાહ

સુરેશ જોષીનું સાહિત્યવિશ્વ - શ્રેણી

ઈદમ્ સર્વમ્ (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
અહો બત કિમ્ આશ્ચર્યમ્ (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
રમ્યાણિ વીક્ષ્ય (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
પ્રથમ પુરુષ એકવચન (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
ઈતિ મે મતિ (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
પશ્યન્તિ (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
વિદ્યાવિનાશને માર્ગે (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
આત્મનેપદી (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
પ્રત્યંચા (કાવ્ય) । સુરેશ જોષી
ઈતરા (કાવ્ય) । સુરેશ જોષી
તથાપિ (કાવ્ય) । સુરેશ જોષી
પરકીયા (કાવ્ય) । સુરેશ જોષી
ઉપજાતિ (કાવ્ય) । સુરેશ જોષી
ગૃહપ્રવેશ (ટૂંકી વાર્તા) । સુરેશ જોષી
બીજી થોડીક (ટૂંકી વાર્તા) । સુરેશ જોષી
અપિ ચ (ટૂંકી વાર્તા) । સુરેશ જોષી
ન તત્ર સૂર્યો ભાતિ (ટૂંકી વાર્તા) । સુરેશ જોષી
એકદા નૈમિષારણ્યે (ટૂંકી વાર્તા) । સુરેશ જોષી
વિદુલા (નવલકથા) । સુરેશ જોષી
કથાયક (નવલકથા) । સુરેશ જોષી
છિન્નપત્ર (નવલકથા) । સુરેશ જોષી
મરણોત્તર (નવલકથા) । સુરેશ જોષી
કિંચિત્ (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
ગુજરાતી કવિતાનો આસ્વાદ (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
કથોપકથન (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
કાવ્યચર્યા (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
શૃણ્વન્તુ (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
અરણ્યરુદન (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
ચિન્ત્યામિ મનસા (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
અષ્ટમોઅધ્યાય (વિવેચન) । સુરેશ જોષી

www.ekatrafoundation.org અને ekatra.pressbooks.pub

ઉપર ક્લિક કરતાં જ પુસ્તકોની આ રમ્ય ને સંતર્પક દુનિયામાં પ્રવેશ કરી શકાશે.

વી-ગ્રંથ

‘એકત્ર’ના વી-ગ્રંથોમાં અમે પુસ્તકની માત્ર સામગ્રી(Text) જ પ્રગટ કરવાને બદલે વાચકને એમાં યોગ્ય રીતે પ્રવેશ કરાવીએ છીએ. શરૂઆતમાં પુસ્તકનું સચિત્ર આવરણ (cover) તેમજ લેખકનો ફોટોગ્રાફ, અને એ પછી લેખક અને પુસ્તકના ટૂંકા, સરળ પરિચયો પણ મૂકીએ છીએ – જેથી વાચક માટે એ રસપ્રદ બની રહે.

‘એકત્ર’નો ગ્રંથ-ગુલાલ

ભોળાભાઈ પટેલનાં પ્રવાસપુસ્તકો

આપણા એક પ્રથિતયશ સર્જક અને વિવેચક ભોળાભાઈ પટેલનાં પ્રવાસ-નિબંધનાં ૧૨ પુસ્તકો એમની ૮૭મી જન્મજયંતિના અવસરે એક સાથે ઈ-પ્રકાશિત કરતાં અમે આનંદ અનુભવીએ છીએ.

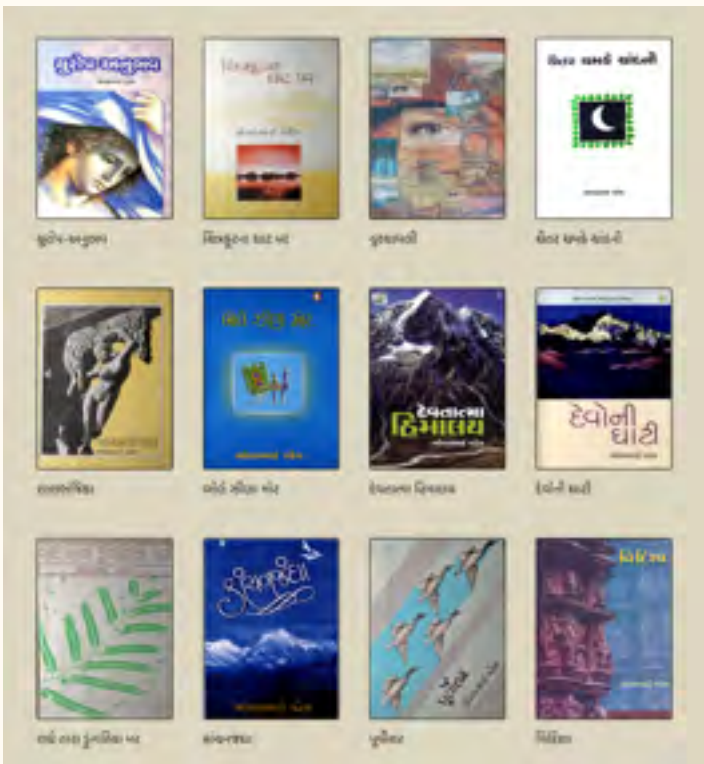
ભોળાભાઈનું સર્જન અને તેમનો સાહિત્ય-વિચાર આપણી વર્તમાન અને ભાવિ પેઢી માટે ઉપલબ્ધ કરવાના અમારા આ પ્રયત્નમાં સહભાગી થવા બદલ તોરલબહેન પટેલ અને ભોળાભાઈ પટેલનાં સમગ્ર પરિવારનો ખાસ આભાર વ્યક્ત કરું છું.

ભોળાભાઈ પટેલ

લેખક અને કૃતિપરિચય : રમણ સોની

ભોળાભાઈ પટેલ હિંદી સાહિત્યના અધ્યાપક અને ગુજરાતીના લેખક, વિવેચક અને સંપાદક, પ્રવાસ-નિબંધકાર અને અનુવાદક. એમનામાં વિદ્વાનની જિજ્ઞાસા અને સર્જકનું વિસ્મય એક સાથે વસતાં હતાં. એટલે નિરંજન ભગતે એમને ‘વિદ્વંધ રસિક’ તરીકે ઓળખાવેલા. વિદ્યાજિજ્ઞાસા એટલી કે શિક્ષક, અધ્યાપક ને પછી યુનિવર્સિટીમાં હિન્દી સાહિત્યના પ્રોફેસર થયા એ દરમ્યાન ને એ પછી પણ એ ભણતા રહ્યા – અંગ્રેજીમાં પણ એમ.એ. કર્યું, ભાષાવિજ્ઞાનનો ડિપ્લોમા કર્યો; પહેલાં બંગાળી ને પછી ઓડિયા જેવી ભારતીય ભાષાઓ શીખ્યા, જર્મન પણ શીખ્યા, જૂની લિપિના વર્ગો ભર્યા ને એની પરીક્ષા પણ આપી.

ત્રણ દાયકા સુધી ભણાવ્યું – એક જ શહેરમાં, અમદાવાદમાં. પણ એક જગાએ ધૂણી ધખાવી એમ નહીં, એ જાણે કે પ્રવાસી શિક્ષક રહ્યા. વિદ્યા-સાહિત્ય-નિમિત્તે પ્રવાસો કર્યા, નિજાનંદે પણ કર્યા, સાથી મિત્રો સાથે તેમ જ વિદ્યાર્થીઓ સાથે પણ સાંસ્કૃતિક ને પ્રકૃતિદર્શનના પ્રવાસો એ કરતા રહ્યા...દેશમાં ને વિદેશમાં.

*

ગુજરાતીના લેખક તરીકે સૌ પહેલાં એ વિવેચક. ‘અધુના’(૧૯૭૩) વગેરે એમનાં ઘણાં મહત્વનાં વિવેચન-પુસ્તકો છે – સમીક્ષાનાં ને તુલનાત્મક અભ્યાસનાં. દરમ્યાન હિંદી, બંગાળી, ઓડિયામાંથી સરસ અનુવાદો કર્યા – ‘વનલતા સેન’ (૧૯૭૬), ‘સ્વર્ગની નીચે મનુષ્ય’(૧૯૭૭) વગેરે અનેક ઉત્તમ અનુવાદ-પુસ્તકો આપ્યાં. સર્જક તરીકે એ સ્મરણીય પ્રવાસપુસ્તકોના લેખક – ‘વિદિશા’(૧૯૮૦) વગેરે કેટલાં બધાં પુસ્તકોમાં એમની પેલી વિદગ્ધ રસિકતા અનુભવાય છે!

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સામયિક ‘પરબ’નું એમણે લાંબો સમય સુચારુ સંપાદન કર્યું ને સંપાદકીય લેખોનાં બે પુસ્તકો આપ્યાં. ‘મળી માતૃભાષા મને ગુજરાતી’(૧૯૮૭) અને ‘આવ, ગિરા ગુજરાતી’(૨૦૦૧) એ ઉપરાંત પણ એમણે ‘ગુજરાતી સાહિત્યનો નવમો દાયકો’ વગેરે ઘણાં સંચયો-સંપાદનો કરેલાં.

શાંતિનિકેતનમાં તુલનાત્મક ભારતીય સાહિત્યના ફેલો (૧૯૮૩-૮૪) રહેલા ભોળાભાઈ ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીના ચૂંટાયેલા પ્રમુખ હતા. ભારતીય સાહિત્ય અકાદમીના અવોર્ડ સમેત ઘણાં પારિતોષિકો એમને મળ્યાં હતાં.

૧. વિદિશા, ૧૯૮૦

વિદિશા – પ્રવાસ-સાહિત્યના ૧૧ નિબંધોનું આ પુસ્તક વર્તમાનકાળની આંગળી ઝાલીને ભૂતકાળમાં પણ વિહાર કરાવે છે. એ વિહાર સૌંદર્ય-વિહાર છે. આજના મધ્યપ્રદેશના વિદિશા શહેરમાં ફરતા ભોળાભાઈ કવિ કાલિદાસના ‘મેઘદૂત’ કાવ્યની રસિક નગરી વિદિશાને આંખ સામે ખડી કરે છે. તો, ‘ખજૂરાહો’ નિબંધમાં, શિલ્પોની મોહક અંગભંગીઓને જીવતી કરે છે ને એ રતિશિલ્પોમાં પ્રફુલ્લ સૌંદર્યનો અનુભવ કરાવે છે. આ નિબંધોની ભાષામાં ને સ્થળો જોવાની લેખકની રસિક દષ્ટિમાં એક રોમેન્ટિક લહર છે – પણ એ મસ્તી છીછરી નથી પણ ઘુંટાયેલી છે એટલે સૌંદર્યનો સાચો બોધ કરાવે છે. એથી, તે જ્યાં જ્યાં જઈ આવ્યા છે ત્યાં જવા માટે આપણા મનને અધીરું કરે છે. તો, જલદી પ્રવેશીએ એમના રસ-વિશ્વમાં –

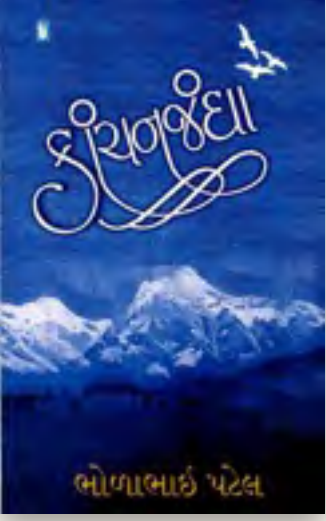
૨. પૂર્વોત્તર, ૧૯૮૧

સાહિત્ય અકાદમીના પ્રવાસ-અનુદાનથી શ્રી ભોળાભાઈ પટેલે ભારતનાં ઉત્તર-પૂર્વ રાજ્યોનો પ્રવાસ કરેલો એના ખૂબ જ સંતર્પક અને રસપ્રદ અનુભવો આ પુસ્તકમાં રોજનિશીના – રોજેરોજની ડાયરીના રૂપમાં લખાયેલા છે. ઓડિયા, કલકત્તા(બંગાળ), ત્રિપુરા, મણિપુર, નાગાલેન્ડ, મેઘાલય, અસમ-માં લેખકમિલનો, ત્યાંનાં ભાષા-સાહિત્યનો આસ્વાદ-પરિચય એ પ્રાથમિક કર્તવ્ય પણ અહીં ખૂબ જીવંતતાથી આલેખાયું છે. એ ઉપરાંત લેખકે આ પ્રકૃતિસુંદર પ્રદેશોને એક નિસર્ગપ્રેમીની દષ્ટિથી માણ્યા છે એનાં સર્જનાત્મક વર્ણનો વાચકને રસ-તરબોળ કરી દે છે. વળી, પ્રકૃતિ-આલેખન આગળ એ

અટક્યા નથી – તે તે પ્રદેશનાં ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિનો રસભર્યો પરિચય પણ એ કરાવતા જાય છે. પ્રવાસી તરીકેની વિસ્મયવૃત્તિ, સાહસવૃત્તિ અને જિજ્ઞાસા અહીં હંમેશાં સતેજ રહી છે. એથી પ્રવાસ દરમ્યાન આ બધાં સ્થાનોનો ભરપૂર આનંદ લેખકે લીધો છે ને એની લ્હાણી કરી છે. એક સિદ્ધહસ્ત લલિત નિબંધકાર તરીકે ભોળાભાઈની લખાવટ એવી છે કે જાણે આપણે પણ એમની સાથે સાથે પ્રવાસ કરતાં હોઈએ એવો અનુભવ થાય. એમના એવા સર્જક વ્યક્તિત્વનો અનુભવ લેવા હવે પુસ્તકમાં જ પ્રવેશીએ...

૩. કાંચનજંઘા, ૧૯૮૫

પ્રવાસના અનુભવોને આલેખતા આ નિબંધોમાં સ્થળવર્ણન, સાહિત્ય-સ્મરણ, સાંસ્કૃતિક વિમર્શ તો છે જ, પણ એ કરતાં અહીં અંગત સંવેદનનો ઊર્મિઉછાળ – એક પ્રકારનો લિરિકલ ટોન વધુ ઊપસે છે. ઘણુંખરું એ શાંતિનિકેતન-નિવાસ વખતે લખાયેલા, વર્તમાનપત્રમાં, સામયિકોમાં છપાયેલા, કેટલાક રેડીઓ પરથી પ્રસારિત થયેલા છે. પૂર્વ ભારતનાં કાંચનજંઘા, કલકત્તા, શાંતિનિકેતન, અસમ, માઝુલી; તો મધ્યપ્રદેશનું સાંચી; ઉત્તરમાં આબુ વગેરે સ્થળોનાં સૌંદર્યના રસાનુભવો આપણને પણ એવો જ રસાનુભવ કરાવે છે.

એ નિબંધોની ભાષામાં લલિત્ય છે, એનાં વાક્યોમાં, પદાવલીમાં, ઉપમા આદિ અલંકારોમાં લેખકનું રુચિર સંવેદન સરસ ઊપસ્યું છે. દેશના વિવિધ ભાગોનાં આ ભ્રમણોની સાથે ઘર-વતનનાં ઉષ્માભરેલાં સ્મરણો પણ એટલાં જ રસપ્રદ રીતે નિરૂપણ પામ્યાં છે.

‘આ ફૂલનું નામ શું?’ એ નિબંધ તો એક પ્રસંગ-આધારિત છતાં પૂરેપૂરો લલિત નિબંધ છે. કેટલાક નિબંધો ઋતુકેન્દ્રી આહ્વાદને આલેખે છે.

પાછળના થોડાક નિબંધો ચિંતન અને ઊર્મિનું સમરસ નિરૂપણ કરતા, ને એમ વિશિષ્ટ સર્જકતા દાખવનારા છે. એવા એક નિબંધમાં લેખક કહે છે : ‘આપણે બસની રાહ જોતા હોઈએ, ત્યારે કંટાળીને ઘડિયાળ જોયા કરીએ એને બદલે આસપાસની એ સમયની આવનજાવન માણી શકીએ તો...’

ભોળાભાઈની આવી લાક્ષણિક સર્જકતાને માણવા હવે એમની સૃષ્ટિમાં જ પ્રવેશીએ...

૪. રાધે તારા ડુંગરિયા પર, ૧૯૮૭

યાત્રાધામો અને કલાધામો વિશે લખાયેલા આ નિબંધોનાં વિવિધ પાસાં રસપ્રદ છે. બાળપણમાં સાંભળેલી પૌરાણિક કથાની સ્મૃતિ તાજી હોય; મોટપણે વ્રજ-ગુજરાતી-સંસ્કૃત કવિતાના સંસ્કાર પડ્યા હોય ને વર્તમાન ગોકુળ-મથુરા-વૃંદાવન જોતાં પેલા પૂર્વસંસ્કારો વાસ્તવિકતા સાથે ટકરાતા હોય – એથી સંવેદન-વિચારનું જે રૂપ ઊપસે એ આ નિબંધોને આસ્વાદ્ય બનાવે છે.

અહીં વર્ણનોમાં તાદૃશતા છે – જગન્નાથની રથયાત્રાના ભીંસભરેલા સીધા અનુભવનું આલેખન, કોણાર્કનાં શૃંગારશિલ્પોનું ઉત્તમ રુચિભર્યું કાવ્યાત્મક આલેખન, નવદ્વીપની લાક્ષણિકતાનું આલેખન એના નમૂના છે.

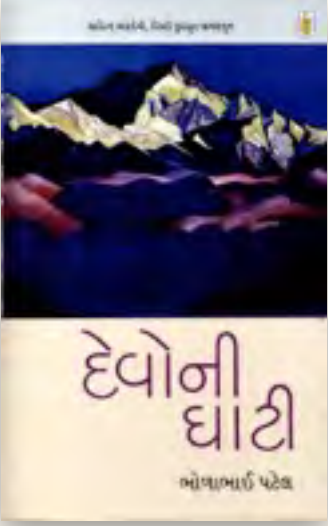
કલકત્તા ભોળાભાઈનાં પ્રવાસ-પુસ્તકોમાં કોઈ ને કોઈ રૂપે દેખાય છે ને દર વખતે એ નવો અનુભવ આપે છે. આ પુસ્તકમાં એક સરસ તુલના છે : ‘એક હતું કલકત્તા, એક છે કલકત્તા, એક હશે કલકત્તા.’ રવીન્દ્રનાથે

પોતાના બાળપણના દિવસોની વાત કરેલી એનાં ભોળાભાઈનાં વાચન-સ્મરણો એ ‘હતું કલકતા’ રૂપે આલેખાયાં છે; અનેકવારના પ્રવાસોમાં લેખકે જોયેલું-અનુભવેલું તે આજનું ને એના પરથી કાલના કલકતાનો ખ્યાલ. એ લાક્ષણિક રીતે નિરૂપણ પામ્યું છે.

દીર્ઘ નિબંધો સાથે અહીં કેટલાક પેન્સીલ સ્કેચની શૈલીમાં લખાયેલા ને કેટલાક ડાયરીના રૂપમાં લખાયેલા નિબંધો છે – એ વૈવિધ્ય પણ માણવા જેવું છે. પ્રવેશીએ–

૫. દેવોની ઘાટી, ૧૯૮૯

‘દેવોની ઘાટી’ તે કુલ્લુ-મનાલીનો સુંદર ખીણવિસ્તાર – ‘Velly of Gods.’

લેખકે એક સેમિનાર-નિમિત્તે સિમલા[શિમલા]નો પ્રવાસ કર્યો; એ પછી બિયાસ-વિપાશા નદીઓકાંઠે સિમલાભ્રમણ કર્યું ને કુલ્લુના પર્વતીય પ્રદેશમાં ફર્યા – એનું બયાન એમણે ડાયરીના સ્વરૂપમાં ખૂબ ચિત્રાત્મક રીતે કર્યું છે. પુસ્તકના બીજા ખંડમાં બર્ટનહીલ, તિરુઅનન્તપુરમ્ (ત્રિવેન્દ્રમ્), કન્યાકુમારી, વિવેકાનંદ રોક; એ પછી મૈસૂર, કુડલ સંગમદેવ, હમ્પીનાં ખંડેરો, વગેરેના પ્રવાસોનું બયાન ‘પ્રિય-’ને સંબોધીને લખેલા પત્રો રૂપે કર્યું છે. ડાયરી તેમ જ પત્રોમાં અંગત ઉષ્મા અનુભવાય છે.

વિસ્મયથી ઊછળતો પ્રકૃતિ-અનુરાગ આ પ્રવાસ-વૈવિધ્યના કેન્દ્રમાં છે, એ ઉપરાંત, સેમિનાર દરમ્યાનની ચર્ચાઓમાં અને જુદાજુદા પ્રદેશોના લેખકમિત્રો સાથેની ગોષ્ઠિઓમાં સાહિત્ય-સંસ્કૃતિનો સ્પર્શ પણ મળે છે. સ્થળદર્શન અને ગોષ્ઠિઓ દરમ્યાન લેખકના ચિત્તમાં પ્રસ્ફુરતી કાવ્યપંક્તિઓ અને સર્જક-સ્મરણો પણ આ પ્રવાસકથનને આનંદદાયક પરિમાણો આપે છે. સ્થાનિક લોકોની ખાસિયતો પણ નાનાનાના પ્રસંગોના આલેખનમાં ઝિલાઈ છે.

એમ આ પ્રવાસ-પુસ્તક ઘણું આસ્વાદ્ય બન્યું છે.

૬. દેવતાત્મા હિમાલય, ૧૯૯૦

હિમાલયને કવિ કાલિદાસે ‘દેવતાત્મા’ કહ્યો છે – એ શ્રદ્ધાભર્યું સંવેદન અપનાવીને લેખકે આ પુસ્તકના પૂર્વાર્ધમાં ઉત્તરાખંડી હિમાલયનાં સૌંદર્ય-તીર્થસ્થાનો – હરદ્વાર, હૃષીકેશ, મસૂરી, ગંગોત્રી, કેદારનાથ, વગેરેના – પોતાના યાત્રા-પ્રવાસનું મનોરમ વર્ણન કર્યું છે. ભાગીરથી ગંગાની સાથે સૌમ્ય મંદાકિની, રુદ્રગતિ અલકનંદાનાં અનોખાં રૂપો પણ આલેખ્યાં છે. પૌરાણિક કથાઓ, કાલિદાસની, રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની, ઉમાશંકર જોશીની કવિતા પણ આ સૌંદર્યસ્થાનોની સમાંતરે લેખકની સ્મૃતિમાં ઊપસતી રહે છે. એથી સ્થળદર્શનના આનંદને વિશેષ પરિમાણ મળે છે.

આ હિમાલય-દર્શન ઉપરાંત આ પુસ્તકના ઉત્તરાર્ધમાં, રાણકપુરનું જૈન તીર્થ (જેને લેખક ‘આરસપહાણનું અરણ્ય’ કહે છે.), ઈડરની પર્વતાવલિ, આબુ પર્વત, ગિરનાર, ઘૂમલી, ઉજ્જયિની અને મહાકાલ મંદિર, ‘ગુલાબી જાંચનું નગર’ જયપુર, ભોપાલ, ચંડીગઢ – એવાં વિભિન્ન સ્થળે સાહિત્યિક-વિદ્યાકીય કાર્યક્રમો પ્રસંગે કે ભ્રમણેચ્છાથી જવાનું થયું – એના પણ બહુ દિલચ્છપ નિબંધો છે.

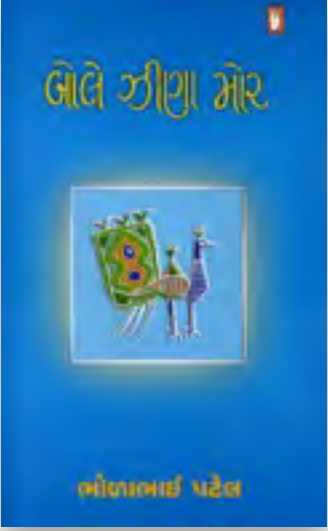

ભોળાભાઈના આ લેખો-નિબંધોમાં સહજ રીતે નોંધાયેલી ઉપયોગી માહિતી છે, અંગત-પારિવારિક યાત્રાનુભવોનું બયાન પણ છે અને એક રુચિસંપન્ન સાહિત્યકારે કરેલું રસ-સૌંદર્ય-દર્શન પણ છે.

એથી આ પુસ્તકમાંથી પસાર થવાનો આનંદ વિસ્મય અને જ્ઞાનનો આનંદ પણ અવશ્ય બની રહેશે.

૭. બોલે ઝીણા મોર, ૧૯૯૨

લેખકનું અંગત સંવેદનવિશ્વ આ નિબંધોમાં ઝિલાયું છે. પ્રકૃતિ, મનુષ્યસંબંધો, પુસ્તકો, ફિલ્મોના અનુભવો વાચકોમાં વહેંચવાનો – શેર કરવાનો આનંદ અહીં ખૂબ રસ પડે એ રીતે વ્યક્ત થયો છે. ક્યાંક કુદરતને માણ્યાના હર્ષનું રંગદર્શી રૂપ ઊઘડ્યું છે – જેમ કે ‘મને ફાગણનું એક ફૂલ આપો...’ એવા નિબંધોમાં; ક્યાંક વિચાર-સંચાર તીવ્રતાથી રજૂ થયો છે – ‘ભાષાને વેશ્યા બનાવી દેવામાં આવી છે’ જેવા લેખોમાં; ક્યાંક, કોઈ ઉત્તમ ફિલ્મનો આનંદ કોઈ આસ્વાદ-પરિચયરૂપે મુકાયો છે – પીટર બ્રૂકની ‘મહાભારત’ નામની ૬ કલાકની અંગ્રેજી ફિલ્મ પરનો નિબંધ આવો એક નમૂનેદાર લેખ છે; ક્યાંક વિશિષ્ટ કાવ્યાસ્વાદ કરાવતું સ્મરણ-અંકન છે – જેમ કે ‘બસ્તીમેં ચાર ચાંદ...’ નામનો નિબંધ; ક્યાંક, અધ્યાપક તરીકે વર્ગમાં વિદ્યાર્થીઓ સાથેના ચર્ચા-સંવાદનો વિચારોત્તેજક ને સૌને રસ પડે એવો આલેખ છે. આવા વિવિધ વિષયો પરના નિબંધો વાચકને પણ એક તાજગીનો અનુભવ કરાવે છે.

લેખકનું બહોળું વાચન હંમેશાં એમની સ્મૃતિમાં ચમકતું રહે છે ને પ્રકૃતિના આનંદને એ દ્વિગુણિત કરે છે . લેખક કહે છે – ‘કોઈ ઋતુની વાત કરીએ ને કવિ કાલિદાસ ન આવે કે રવિ ઠાકુર ન આવે એવું કેમ બને?’ અનેકવિધ કવિતા ઉપરાંત પૌરાણિક પ્રસંગો અને પાત્રો પણ આ નિબંધોમાં અનાયાસ ઊપસે છે ને લેખકની રસિક બહુશ્રુતતાનો પરિચય આપે છે.

તો, એવા વૈવિધ્યવાળા નિબંધલોકમાં પ્રવેશીએ...

૮. શાલભંજિકા, ૧૯૯૨

‘શાલભંજિકા’, એક હાથે વૃક્ષની ડાળી સાહીને દેહયષ્ટિના કમનીય વળાંકે ઊભેલી નારીનું શિલ્પ. આવો રંગદર્શી લય આ પુસ્તકના લેખોનો પણ છે.

લેખો વિવિધ રૂપે વિલસે છે. ‘ખંડિયેરમાં હજાર વર્ષની પ્રેમકવિતા’ વાર્તાસરખો છે : ‘ખંડહર’ ફિલ્મની સ્મૃતિ અને પ્રવાસનું વાસ્તવ એમાં સમાન્તરે વહે છે; ‘ભલે આ નદીનું નામ...’ તો એક વિલક્ષણ પ્રવાસ-કથનમાં વણાયેલી નરી વાર્તા જ છે જાણે! ‘ઝર ઝર વારિ ઝરે છે’ વર્ષાના અનુભવને અનેક સ્મરણોની તદ્દપતાથી આલેખતો, સુરેશ જોશીની કોટિનો લલિત નિબંધ છે – અલબત્ત, એના પર મુદ્રા ભોળાભાઈની પોતાની છે. આ પુસ્તકના નિબંધોમાં લિરિકલ ટોન – ઊર્મિસૂર – ઉપર તરી આવેલો છે એ વાચકને માટે આસ્વાદ બની રહેશે.

સ્થળસૌંદર્યનું આલેખન તો ભોળાભાઈમાં અચૂક હોવાનું. અહીં ‘ગ્રાન્ડ કેન્યન’ પણ છે ને ‘પાષાણસુંદરી’ પણ છે. એમાં રસાસ્વાદ સાથે કલાપારખુ તુલના પણ છે. લેખક કહે છે, પૌર્વાત્ય અને પાશ્ચાત્ય નગ્ન-શિલ્પોના

સૌંદર્યમાં એક પાયાની ભિન્નતા છે — આદર્શીકરણની અને નર્યા વાસ્તવની. કહે છે : ‘રાણીની વાવની પાષાણસુંદરી પાસે વિનસને મૂકી જોઈએ...’

અહીં બે ચરિત્રનિબંધો પણ છે : એક છે, ‘શબ્દના પારેખ’ નગીનદાસ વિશેનો ને બીજો નાની વયે મૃત્યુ પામેલા એક ઉત્તમ અધ્યાપક ‘એક વંટોળ નામે ડિરોઝિયો’ વિશેનો.

આવા વિવિધ સ્વાદ લેવા પ્રવેશીએ — ‘શાલભંજિકા’માં...

૯. ચૈતર ચમકે ચાંદની, ૧૯૯૬

અંગત ઊર્મિ-નિબંધ, પ્રવાસ-સંવેદનનો નિબંધ, ચરિત્રનિબંધ — એવું નિબંધ-વૈવિધ્ય આ સંગ્રહનું આકર્ષણ છે. નવી વાવેલી કરેણ પર પહેલું ફૂલ ખીલે છે ને કવિ કાલિદાસને યાદ કરીને ભોળાભાઈ કહે છે : ‘એ એની પ્રથમ કુસુમ-પ્રસૂતિ છે.’ પ્રકૃતિના આવા આહ્લાદક સૌંદર્યને નિરૂપતા નિબંધો સાથે અહીં પ્રવાસ-સ્થાનને સંવેદન-તદ્વૃત્તાથી વાચક સામે સાક્ષાત્ કરતા નિબંધો પણ છે. હિન્દી કવિ સમશેર, બંગાળી કવિ જય ગોસ્વામી, ઉત્તમ નવલકથાકાર અને કર્મશીલ મહાશ્વેતાદેવીના પરિચયોનું એમનું સ્મરણ-કથન સરસ ચરિત્ર-આલેખન બની રહે છે. ‘અંતર્જલિ જાત્રા’ જેવી કેટલીક ફિલ્મો જોયાનો આનંદ પણ કેટલાક નિબંધોમાં, એના મામિક આસ્વાદ સાથે, વ્યક્ત થયો છે. રુટિનના કંટાળામાંથી નીકળવાની એક ગૃહિણીના મનમાં જાગતી ઇચ્છાને ફેન્ટસીથી

આલેખતી એક બંગાળી વાર્તા ‘રાધા આજે નહીં રાંધે’નો આસ્વાદ-નિબંધ પણ રસપ્રદ છે.

લેખક માત્ર રંગદર્શી નિબંધો આપતા નથી, વિચાર-પ્રેરકતા પણ કેટલાક નિબંધોની વિશેષતા છે. ‘એક શોકપ્રશસ્તિ : તણખિયા તળાવની’ નિબંધ, પ્રકૃતિના નાશની સાથે પર્યાવરણનો પણ ધ્વંસ કરતી નગર-વૃત્તિને અપાર દુખની વેદના સાથે નિરૂપે છે ને વાચકોને વિચારતા કરી દે છે.

મનમાં વસી જાય એવો સર્વોત્તમ નિબંધ છે — ‘કદંબ’ નામનો છેલ્લો નિબંધ.

આ નિબંધોમાં પસાર થવું સૌને ગમશે.

૧૦. દૃશ્યાવલી, ૨૦૦૦

આ પુસ્તકમાં લાંબાં ભ્રમણવૃત્તોને બદલે ટૂંકાં પ્રવાસકથનો છે એ લલિત નિબંધનો પણ એક વિશેષ આહ્લાદ આપે છે.

હિમાલયની એક વિશિષ્ટ ગિરિમાળા કૂર્માચલ (કુમાઉ)નાં વિવિધ સ્થાનકો — નૈનિતાલ, રાનીખેત, બિનસર, કૌસાનીના આનંદવિહારોને લેખકની સૌંદર્યદષ્ટિ ઉલ્લાસથી આલેખે છે. ત્યાં એક શિખર સૂર્યોદય માટે જાણીતું છે. લેખક નિબંધને શીર્ષક આપે છે : ‘હિમશિખરો પર સૂર્ય મહારાજની સવારી’! સૂર્યના ઉદયની ક્ષણોનું આલેખન કરતાં લખે છે — પૂર્વની એક પહાડી પાછળથી સૂર્ય ડોકાયો.. પછી લખે છે — શિખરો પરથી પ્રકાશ ઢાળ પર પણ ઊતરે છે. સૌંદર્ય દર્શનની આ આખી વળાંકરેખા (કર્વ) બહુ આસ્વાદ છે.

પ્રવાસનાં સ્થળોનું ફલક કેટલું તો મોટું છે – કુમાઉના પહાડોથી કોઈમ્બતુર સુધી, કલકત્તાથી ખેડબ્રહ્મા સુધી, ચિત્તોડગઢથી (દેશ કૂદી જઈને) જર્મનીની રોમન્ટિક સિટી હાઈડેલબર્ગ સુધી!

લેખકને તે તે સ્થળે ફરતાં સાહિત્યસ્વામીઓ અચૂક યાદ આવ્યા છે! – કૌસાનીમાં સ્વામી આનંદ, રોમમાં કીટ્સ, હાઈડેલબર્ગમાં કવિ ગેટે...

પુસ્તકનો પાછલો ભાગ અમેરિકા-પ્રવાસને નિરૂપે છે. ત્યાંનાં નાયગરા અને ગ્રાઇડ કેન્યાન જેવાં વિખ્યાત સ્થાનોની સાથે વેસ્તાલ અને દેન્દૂર જેવાં અલ્પપરિચિત સ્થળોને પણ એમણે પોતાની વિસ્મયદષ્ટિથી અજવાળ્યાં છે.

લાસ વેગાસનાં ભવ્ય જુગારથાનકો જોઈને ભોળાભાઈને આપણા યુધિષ્ઠિર યાદ આવી જાય છે એ કેવું રસપ્રદ છે!

તો આવા રસપ્રદ પુસ્તકમાં પ્રવેશવા સ્વાગત છે...

૧૧. ચિત્રકૂટના ઘાટ પર, ૨૦૦૧

પ્રકૃતિ-અનુરાગના કેટલાક ઊમિર્શીલ નિબંધો, વિચારપ્રેરક થોડાક પ્રાસાદિક રસાળ લેખો અને ઉત્તમ રુચિર ફિલ્મોનો પરિચય આપતા આસ્વાદ-લેખો આ પુસ્તકનું સુવાચ્ય રૂપ બાંધે છે.

‘નષ્ટનીડ’ આમ તો ટાગોરની ખ્યાત વાર્તા છે. પણ એ નામના નિબંધમાં, ઘર પાસેના લીમડા પર કોઈ કાગડા-કાગડીએ બાંધેલો માળો(નીડ) વરસાદના ઝંઝાવાત વચ્ચે ટકી રહ્યો છે, એમાં જીવ પરોવતા લેખક એક વાર અચાનક એને નષ્ટ થયેલો જોતાં તીણી વેદના અનુભવે છે એનું સહૃદય આલેખન છે. પારિજાત વિશે, પાનખર અને Fall વિશે, ‘ભેઘપ્રિયા’ એવા બીજા નિબંધો છે.

સંસ્કૃતિ અને ગ્લોબલાઈઝેશન વિશે વિચારતંતુ રચતો ‘ગુડ મોર્નિંગ કે જયશ્રીકૃષ્ણ’ હોય કે ‘મરીને જીવી ગયા’ જેવો કરુણ વાસ્તવની વ્યથા કહેતો નિબંધ હોય, એમાં કોઈ તાત્ત્વિક ભાર વિનાની સહજ ગતિ છે. લેખક કહે છે એમ, આ લખાણો ‘કોઈ દાર્શનિકનું ચંતિન નથી, આ એક સામાન્ય નાગરિકને થતા સવાલો’ રૂપે નિરૂપણ પામ્યા છે.

ફિલ્મો વિશેના વિચારણીય અને આસ્વાદનીય નિબંધો આ પુસ્તકનું વિશેષ આકર્ષણ ઊભું કરે છે. ‘સાહિત્ય અને સિનેમા’ એ નામના એક પરિસંવાદની ચર્ચાઓનો મરમાળો અહેવાલ છે અને ‘પથેર પાંચાલી’, ‘ચારુલતા’, ‘રોજા’, વગેરે ફિલ્મો પરના નિબંધો મૂળને સાક્ષાત્ કરાવી આપતા સઘન-રસિક પરિચયો છે. ફિલ્મોત્સવમાં નિહાળેલી સાત ફિલ્મોની વાત કહેતો લેખ આ આસ્વાદ-પરિચયોમાં વૃદ્ધિ કરે છે.

તો, પ્રવેશો...

૧૨. યુરોપ-અનુભવ, ૨૦૦૪

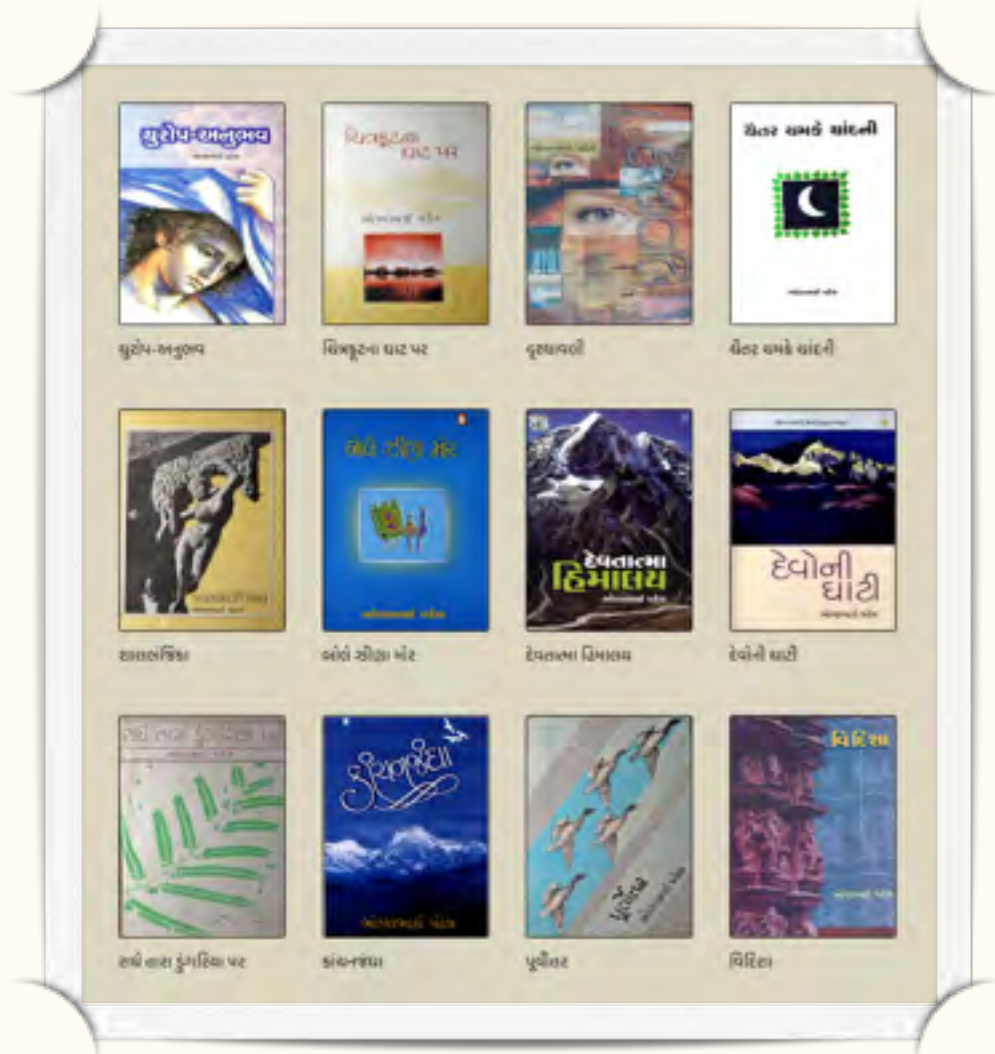

લેખકના ભારતભ્રમણના નિબંધો પછી વિદેશભ્રમણના આ નિબંધોમાં યુરોપનાં બ્રિટન સમેત બ્રસેલ્સ, બેલ્જિયમ, જર્મની, વિયેના, રોમ, વેટિકન, પેરિસ જેવાં સ્થળોના પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય, કલાકૃતિસૌંદર્ય, મનુષ્યસૌંદર્ય ઉપરાંત માનવસંબંધોનું સહજ સર્જનાત્મક ગદ્યમાં આલેખન થયું છે. ભોળાભાઈએ જે અખૂટ રસથી આ બધું જોયું-માણ્યું છે એનું એવી તાદ્દશતાથી નિરૂપણ કર્યું છે કે એ વાચકને પણ એ અનુભવોની નિકટ લઈ જાય છે.

યુરોપમાં પ્રવાસ તો આપણાંમાંથી કેટલાંકે કર્યો પણ હોય પરંતુ અહીં લેખકના આગવા રસાનુભવો વધુ રસપ્રદ બને એવા છે : જર્મનીના નદી-પર્વતમાળા-વનપ્રદેશમાંથી પસાર થતા સુંદર લાંબા મોટરમાર્ગ ‘રોમાંટિશે સ્ટ્રાસે’(રોમાન્ટિક રોડ)ની વાત હોય કે સુંદર થુનર સરોવર-કાંઠેના સ્પિએઝની વાત હોય કે વેટિકન સિટીનાં વિશિષ્ટ મ્યુઝિયમોમાં વિચરણની વાત હોય – ભોળાભાઈના પ્રતિભાવો હૃદય છે. જગપ્રસિદ્ધ શિલ્પ ‘વિનસનો જન્મ’નો એમનો પ્રતિભાવ જુઓ:

‘સદ્યજાતા, નગ્નકાન્તિ, પૂર્ણસ્ફુટિતા વિનસ છે અને હું છું. જોઉં છું, જોઉં છું, જોઉં છું...’ રોમમાં કવિ ક્રિટ્સના સ્મૃતિ-નિવાસની મુલાકાત કવિના જીવન અને કવિતાનાં જે અનેક સ્મરણો જગાડે છે એ લેખકની રસિક વિદ્વતાનો પરિચય કરાવે છે. રોંદોનાં શિલ્પોથી સોહતી પેરિસનું એક અપ્રતિમ કલા-સૌંદર્યની નગરી તરીકેનું આલેખન તો છે જ, પણ માનવસૌંદર્ય? ભોળાભાઈ મુક્ત નિખાલસતાથી કહે છે : પેરિસના રસ્તાઓ પર ‘હજારો સુંદર ચહેરા એકસાથે જોયા.’

એવા સુંદર નિબંધજગતમાં હવે પ્રવેશ કરીએ –

Introduction

In 1929, Gujarat Vidyapith published its first edition of સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશ, the Gujarati comprehensive dictionary. In the preface, Gandhiji wrote, “હવે પછી કોઈને સ્વેચ્છાએ જોડણી કરવાનો અધિકાર નથી”. This was the beginning of a new epoch for Gujarati.

In the early eighteenth century, people on the Indian subcontinent spoke many more dialects than are spoken today. Most dialects, including Gujarati, did not qualify as “language” because they lacked definitive dictionary and formal grammar. At that time, written materials consisted only of manuscripts. With the introduction of the printing press, publishers of Gujarati books offered books in quantities never imaginable before. This formalized Gujarati as a one of the official languages of India, in a time where many other dialects did not make the technological transition and thus are now endangered or even extinct.

Now, in the 21st century, we are experiencing another such tectonic shift, a move from paper book to digital. We feel that any language that does not make this transition will be in danger of becoming extinct by 2050. However, communities that choose to participate in this digital revolution are at a great advantage, as ubiquitous accessibility becomes common.

Every electronic device – from mobile phones to automobiles — will hold literature in the digital form and it will be accessible to people worldwide.

Mission

“Preserve and spread Gujarati literature through digitization”

In the Western world, a similar successful effort, Project Gutenberg, created over 40,000 free books in digital format and was instrumental in making e-Book reader ubiquitous. Instantly, thousands of books from Shakespeare to Agatha Christie became available to eBook readers at no charge. Over 1,000 million downloads of free ebooks have already occurred. Once Gujarati books are digital, they will be instantly available on eBook readers and readable via Kindle, iPad, Android tablets and smart phones. In the digital form they will be fully searchable with any search engine.

Accomplishments

In a very short time, Ekatra picked up pace and involved numerous volunteers from across the world:

- Registered Ekatra Foundation as US not-for-profit organization

- Designed and test creation of ebook using both soft copy and physical books.
- Became the first entity to offer true digital Gujarati ebooks for free on the web, Kindle, iPad, Android tablets, Android smart phones, iPhone and regular computers.
- Built ebook conversion process. Ekatra created/obtained tools to convert proprietary fonts into Unicode, obtained access to Gujarati OCR, established standard ePUB template and created ePUB formatting guide to achieve efficient repeatable scalable process.
- Designed Ekatra Website and offer first 25 free books. Converted total of 50 books.
- Formed literary committee and selected 86 books for conversion. Received permission to convert 20 books.
- Received permission to offer over 50 books published by Lok-Milap Trust.
- Published 8 issues of bimonthly Gujarati e-digest, સંચયન.
- Established communication with leading Gujarati not-for-profit organizations including Gujarat Vidyapith, Gujarati Sahitya Parishad, Forbes Gujarati Sabha, Lok-Milap Trust and Gujarati branch of Wikipedia (વિકિસ્રોત).

Goals

- Establish Ekatra as the premier online Gujarati literature digital library.
- Offer 200 free ebooks on Ekatra’s website.
- Offer the same on leading bookstores including Amazon, iBookstore, smashword.com and Flipkart.
- Publish 6 issues of સંચયન. Create awareness of the available Gujarati literary resources.
- Expand volunteer organization to support book conversion and proof reading tasks.
- Collaborate and share knowledge about digital books with other non-for-profit so they can also offer free digital books.

Get Involved

While our volunteers are working on all fronts, we are seeking help with the following:

- Sourcing of selected books in physical or PDF form.
- Proofreading of OCR content
- Assistance in creating local Ekatra volunteer community

Contact

Rajesh Mashruwala | mashru@ekatrafoundation.org
Atul Raval | atulraval@ekatrafoundation.org

Ekatra Foundation is a not for profit organization exempt under section 501(c)(3).

It's Federal ID is 46-2153818.

Public Charity Status: 509(a)(1) & 170(b)(1)(A)(vi) • Effective Date of Exemption: April 24, 2013.